

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

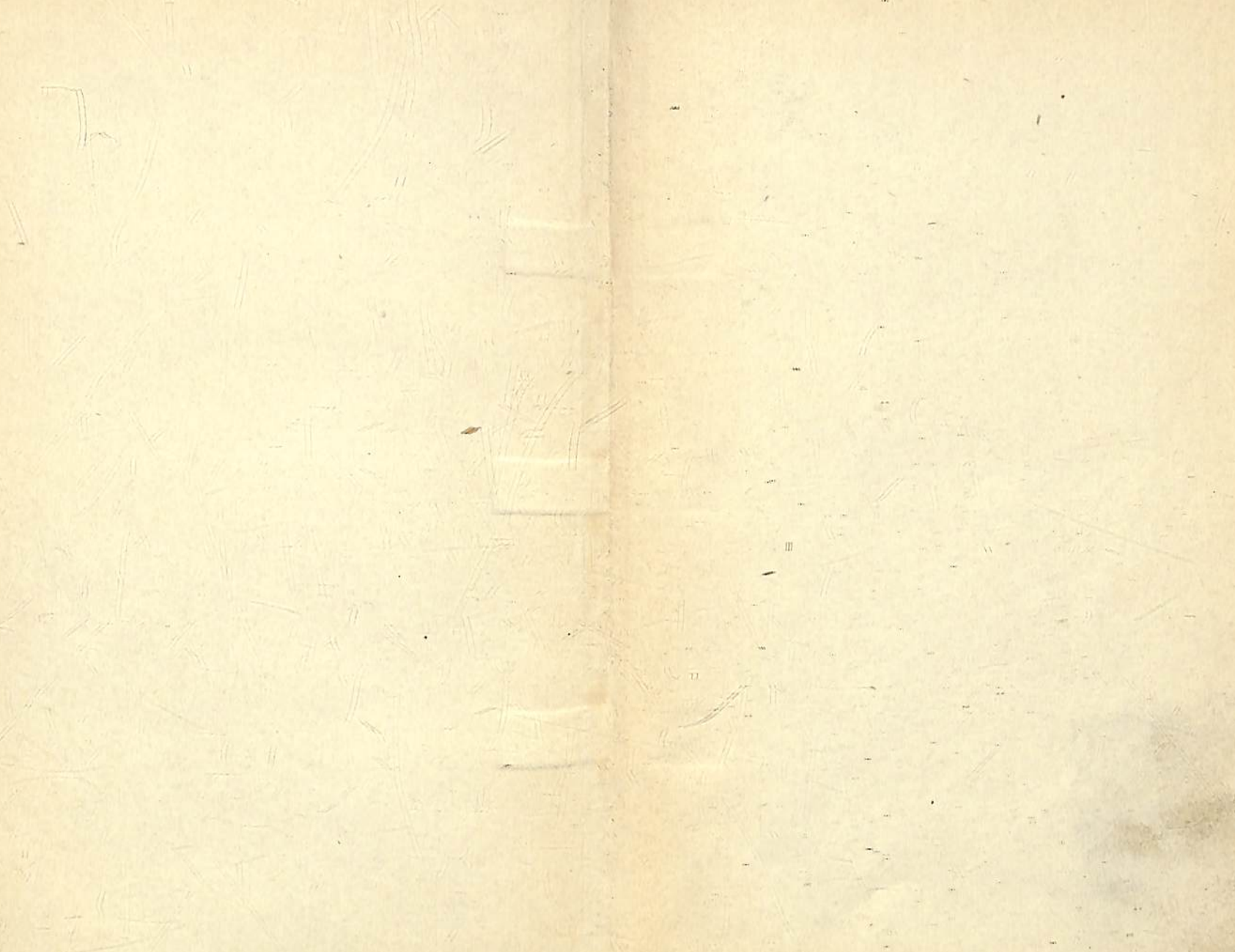
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

125

Lta
✓ 418

1999

ՊՐՈՖ. Յ. ԳԵԼՅԷՐ
ՍԿԶԻՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԲԻԻԶԱՆԴԵԱՆ
ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԵԱՆ

9/47.5

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Խ Գ Ը

ՊՐՈՓ. Հ. ԳԵԼՅԵՐ

ՍԿՋԻՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԵՐԶԱՆԳԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1903.

ՊՐՈՓ. Հ. ԳԵԼՅԵՐ

ՍԿՋԻՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԲԵՐԶԱՆԳԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԳԱՐԱՆՖԻԼԵԱՆ

Մ Ի Թ . ՈՒ Ն Տ Ե Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1903.

Մատենաս թարգմանութիւն է Պրոֆ. Հ. Գէլ-
ցերի „Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung“
(Leipzig 1899) անուն պատմական լուրջ մէկ ուսում-
նասիրութեան:

Ուսումնասիրութեանս նիւթն ու առարկան է՝
Միջին դարու մէջ բովանդակ Բիւզանդեան պետու-
թեան վրայ սփռուած զինուորական թեմերու կամ
շրջանակներու ծագման, կազմակերպութեան ու յըն-
թացս ժամանակաց կրած այլեւայլ փոփոխութեանց
պատմութիւնը: — Թե՛ւ կամ Բանախոյժե՛ւմ անունը
փոխառութիւն է ուղղակի յս. մ. 6 ա բառին, որ նախ-
նապէս պարզապէս զօրաց գումարտակ կամ լեգէոն կը
նշանակէր, բայց յետոյ զինուորական վարչութեանց
կամ քանակաժողովի շրջաններուն համար եւս սկսաւ
գործածուիլ:

Ուսումնասիրութիւնս — ինչպէս կը տեսնուի —
նուիրուած է ուղղակի Բիւզանդեան կայսրութեան,
սակայն մեզի Հայոցս համար եւս՝ մեր քաղաքային եւ
զինուորական պատմութեան հայող շատ կարեւոր ծա-
նօթութիւններ մէջը կը պարունակէ: Փոքր Հայոց — որ
Դ. դարէն ի վեր Բիւզանդեան դրօշին կը ծառայէր —
Հայկական թեմը՝ մեծ դեր խաղացած էր արեւելեան
հոռմէական պետութեան ծակաքայտերին վրայ, իւր քա-
ղամարտիկ զօրավարներովն ու գոռ այրուծի գնդերովը
նեցուկ ըլլալով յոյս գահուն, որ յերեսաց Արաբացոց
գամ քան զգամ ի կործանումն կը փութար: Հայազէտ

4418 - 60

28. 419

Հեղինակը սոյն այս զուգարտակին ծագումն ու կազմակերպութիւնը քննած ատենը՝ չի մոռնար նաեւ հայազգի մարտիկներու պետութեան պահպանութեան համար ցոյց տուած անմուրաց ծառայութիւնները կրկին ու կրկին անգամ շեշտելը:

Հայագէտիս ընդարձակ երկասիրութեան (էջ մեծիջեան 8° 133) մենք միայն այն մասերը թարգմանեցինք, որոնք մեր ազգային պատմութեան հետ սերտ առնչութիւն ունէին եւ կամ նիւթին ամբողջութեանը համար էական էին, իսկ ոչ այնչափ կարեւոր մասերը՝ կամ համասօտելով թարգմանեցինք եւ կամ՝ բոլորովին յապատեցինք:

ԹԱՐԳՄԱՆՆԶԸ

Յ Ա Ն Կ

	էջ
Ա. Ներածութիւն	1
Բ. Յուստինիանոսի ըրած բարենորոգութիւնքը	3
Գ. Երկու վեցերորդպետութեանց ծագումը	4
Դ. Բանակաթեմերուն կազմակերպութեան սկիզբը	5
Ե. Հրամանատարք	8
ա. Ասիական	9
բ. Եւրոպա	15
գ. Արեւմուտք	15
դ. Ծովային բանակաթեմ	16
Զ. Բիւզանդական պետութեան քաղաքային վարչութիւնը Էդ դարուն մէջ	18
Է. Լեւոն Իսաւրացւոյն թեմերու մէջ ըրած նորոգութիւնքը	29
Ը. Ամորեան հարստութեան ժամանակ բանակաթեմերու վարչութիւնը, ըստ Իբն Խորդադբէի եւ Կողամա Իբն Զաֆար-էլ-Բագդադի	35
Թ. Իւրաքանչիւր զուգարտակին ունեցած զինուորական զօրութիւնը՝ ըստ Կողամաի	47
Ժ. Ասիական թեմերու քաղաքները՝ ըստ Խորդադբէի եւ Կ. Ծիրանածնի	52
ԺԱ. Երկակողմանի պատերազմ մղելու եղանակը	60
ԺԲ. Բանակին կազմակերպութիւնը, ըստ Իբն Խորդադբէի	67

ՍԿՋՐՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԲԻԻՋԱՆԳԵԱՆ

ԲԱՆԱԿԱԹԵՄԵՐՈՒ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Ներածութիւն:

Բիւզանդեան Բանակաթեմերու ծագման ու զարգացման վրայ նոր լոյս սփռեցին՝ Ֆինլէ¹, Ռամբոյ², Ռամնէ³, Շլումբէրգեր⁴, Բէօրի⁵ իրենց քննական հետազոտութիւններովը, բայց գլխաւորաբար Գիլ⁶, որ յատկապէս սոյն նիւթին վրայ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց: Բանակաթեմն, որ Է. դարուն լոկ բանակի կազմակերպութիւն ըլլալով՝ արդէն մեծ ազդեցութիւնը սկսած էր տարածել քաղաքային վարչութեան վրայ, Ը. դարուն դարագլուխ կազմող օրէնադրական հրամանագրով մը՝ միեւնոյն ժամանակ թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ քաղաքական կազմակեր-

¹ G. Finlay, history of the byzantine and greek empires from DCCXVI to MCCCCLIII. Vol. I Edinburgh and London 1854.

² A. Rambaud, l'empire Grec au dixième siècle. Par. 1870. p. 175 ff.

³ W. M. Ramsay, the historical geography of Asia Minor. Lond. 1890.

⁴ Schlumberger, sigillographie de l'empire byzantin. Paris 1889.

⁵ J. B. Bury, a history of the later Roman empire. II, p. 339-351.

⁶ Ch. Diehl, l'origine du régime des thèmes dans l'empire Byzantin Par. 1896.

պութեան փոխուեցաւ: Գժբախտաբար այս փոփոխութեան պարագաներու մասին ժամանակագիրներէ մեզի աւանդուածք՝ Հարեւանցի գրուած քանի մ'անանկ աննշանակ ծանօթութիւններ են, որ մեզի հետեցընել կու տան այն փոփոխութիւնը, քան թէ ուղղակի մեր առջեւ կը պարզեն զայն: Թեմերու բաժանմանց համաձայն եղած պետութեան գաւառներու ստորագրութիւնը՝ Թ. եւ Ժ. դարերէն առդին կ'իյնայ: Աերոյիշեալ հեղինակներն առ հասարակ սասխալն ըրած են, որ իրենց քննութեանց մէջ հնագոյն աղբիւրները գրեթէ առանց նկատողութեան առնելու՝ նորագոյնները միայն գործածած են: Օրինակի աղագաւ, Ժ. դարէն կոստանդին Ծիրանածնի ոչ այնչափ վտասհելի թեմերու ստորագրութիւնն իրենց քննութեանց հիմ բռնելով՝ նկատողութեան առած չեն Լ. դարուն կարեւոր աղբիւրները, իբն Հորդադբէյի եւ անոր յաջորդին՝ կողոմայի գրութիւնները, մինչ անոնք այսօր մեզի — ոչ-արեւելագիտացս — գիւրամատչելի են եղած de Goejeի հրատարակութեամբն ու թարգմանութեամբը: Ստոյգ է թէ de Goejeի այս գլուխ գործոցը 1889ին լոյս տեսաւ, սակայն ասի արդարացուցում մը չէ, վասն զի Կ. Բարբէէ զը Մէյնար արդէն իսկ 1865ին „Journal asiatique“ ի մէջ՝ իբն Հորդադբէյի գործը բնագրով ու թարգմանութեամբ ծանօթացուցած էր: Կ. Բարբէէի հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնը հարկ էր որ շատ անկատար ըլլար, ըստ որում նոյն ժամանակ միայն Օքսֆորդեան միակ ձեռագիրը ծանօթ էր: Այս անկատարութիւնը մեծանուն հեղինակն ալ համեստութեամբ կը խոստովանի: Սակայն հրատարակութեան իսկ ձեռնարկելը մեծ արգիւնք է իրեն: Սա ալ կայ որ Գէֆրէմէրի (Defrémery) վերոյիշեալ արաբացի հեղինակին գործոց Բիւզանդական մասերը լուստուճասիրած էր: Գժբախտաբար այս գործոյն

ալ Բիւզանդագէտը մտադրութիւն չընծայեցին: Ռամսէյի դարագլուխ կազմող ուսումնասիրութիւնը յիրաւի արժանի է այն դրուատեաց, որ Թ. Մոմսէնէ ընծայուեցաւ գործոյն լոյս տեսած տետեր: Ներուի սակայն մեզի սս գիտողութիւնը միայն ընել, որ թէ Լամսէյ իւր հարեւանցի գործածած աղբիւրներէն այնպէս օգտուիլ գիտնար՝ ինչպէս օգտուած է Հիերոկէս ժողովոց արձանագրութիւններէն ու տեղեկագիրներէն, անշուշտ աշխարհագրութեան մասին այնչափ անպատեհօթիւնը տեղի չէին ունենար իւր երկին մէջ:

Բ.

Յուստինիանոսի ըրած Բարեկրթութիւնը:

Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ՝ Անեղրոնական կառավարութիւնը՝ Գիոկղեփանոսն ու կոստանդիանոսէ հաստատուած ու խափ գործադրուած՝ քաղաքական ու զինուորական վարչութեանց իրարմէ բոլորովին անջատելու գրութիւնը չափաւորած եւ կամ ըստ մասին ջնջած էր: Այս կարգադրութիւնը սակայն առ հասարակ առ ժամանակեայ էին եւ կամ բոլորովին տարբեր հետեւութիւնն ունեցան, ինչպէս ունեցաւ վերջէն բանակթեմերու կարգադրութիւնը: Չինուորական այս կարգադրութեամբ՝ յօրաց վարիչներու կը տրուէին միանգամայն ոչ-զինուորական գործքեր, իսկ Յուստինիանոս Եգիպտոսի անհանդարտ ու սպստամբամիտ Աղէքսանդրիա մայրաքաղաքին ոչ-զինուորական կամ քաղաքային կուսակալին տուած էր միեւնոյն ժամանակ զինուորական իշխանութիւն թէ քաղքին եւ թէ Եգիպտոսի Ա. եւ Բ. նահանգներուն վրայ: Կորոշուի թէ իւր հրամանին տակ գանուող զօրաբաժինը պիտի բաղկանար միշտ 600 զինուորէ: Այս կարգադրութիւնը յաջորդ կայսերաց ժամանակ եւս անխախտ ու անփոփոխ մնաց, Աղէքսանդրիոյ կուսակալն իւր զինուորական

բարձր իշխանութեանը պատճառաւ “զօրավար” տիտղոսն ալ ընդունած էր երկրորդաբար: Այս կարգադրութիւնը տեւեց մինչեւ Արաբացւոց արշաւանքը, ինչպէս յայտնի է Յովհաննու Նիկիուպոլսեցւոյ* եւ այլոց գրութիւններէն:

Գ.

Երկու Վեցերորդապետութեան շաբոնայը:

Ինչպէս տեսանք Յուստինիանոսի ըրած կարգադրութիւնքը բանակաթեմերու կազմակերպութեան հետ սերտ աղերս մը չունէին: Մաւրիկիոս կայսեր (582—602) հիմնած Արեւմտից երկու գլխաւոր կուսակալութիւնները, Իտալիոյ եւ Ափրիկէի Վեցերորդապետութիւնները առիթ ու օրինակ եղան բանակաթեմերու կազմակերպութեան: Այս ծանր հետեւութիւն անեցող ներքին կազմակերպութեան պատճառը՝ զուտ արտաքին էր: Ոչ թէ քաղաքագիտական խորունկ մտածմամբ, այլ՝ պարագայից եւ պետութեան դէմ սպառնացող յարաճուն վտանգներուն բերմամբը ստիպուեցաւ Բիւզանդեան կառավարութիւնը, պետութեան ամէնէն աւելի վտանգի ենթարկուած Արեւմտեան նահանգներուն մէջ՝ գրեթէ լիազօր իշխանութեամբ զենուորական Հրամանատարութիւններ հաստատել: Կասկածոտ կառավարութիւնը, որ երբեմն հանձարեղ Բեդիսարի գործունէութեան

* Յովհ. Նիկիուպոլսոյ (Ստորին Եգիպտոս) նպ. Ը Ը. դարուն վերջերը զրած է տիեզերական ժամանակագրութիւն մը՝ սկսելով Ադամէն: Հնդհ. պատմութեան նամար շատ մեծ նշանակութիւն ունին իւր ժամանակագրութեան գլխաւորաբար վերջին մասերը, ուր իբր ժամանակակից եւ նաեւ իբր ականատես վկայ կը պատմէ Մահմետականաց Եգիպտոսի վրայ տիրատետելուն պատմութիւնը: (Հմմտ. K. Krumbacher, Gesch. der byzantinischen Lit. p. 403 նն.): Ծ. Թ.

առջեւ խոչընդոտն յարուցած էր, պետութեան մէջ այսպիսի իշխանութիւններն ակամայ հաստատեց: Լոնգոբարտացիք Իտալիա յարձակելով՝ երկրին երկու երրորդական մասը Բիւզանդացւոց ձեռքէն յափշտակած էին. իսկ տակաւին չնուածուած փոքրիկ մասին վրայ գտնուող սակաւաձեռն պահապան զօրքը՝ մեծ ճգամբ հազիւ հազ թշնամեաց մշտատեւ յարձակմանց դէմ՝ ինքզինքը կրնար պաշտպանել: Ափրիկէի մէջ հռոմէական կալուածոց՝ նման վտանգը կը սպառնային դու Մաւրուզները (Կաբիլները): Յուստինիանոսի կառավարութեան ստեղծ իսկ Ափրիկէի Բիւզանդեան կալուածոց սահմանները՝ քանի մ'անգամ կարբեդոնի շրջակայքին ու ծովեզերեայ քաղաքներուն վրայ ամփոփուեցան: Յուստինոս Բ. ի ժամանակ Բիւզանդացւոց այստեղ կրած շարաշար պարտութիւնները կը պատմէ Յովհ. Բիկլարոս: Յուստինիանոսի նոր նուաճած արեւմտեան գաւառները պատերազմի մշտատեւ վիճակի մէջ էին: Այս ամէն պարագաներուն միտ դնելով, արեւելեան-հռոմէական պետութիւնը խոհականութեամբ պատշաճ համարեցաւ Իտալիոյ եւ Ափրիկէի Վեցերորդապետութիւնները հիմնել:

“Վեցերորդապետ” (exarchus) անունը՝ նորահնար տիտղոս մըն էր, փոխանակ՝ „Magister militum per Italiam, per Africam” (Իշխան զօրուն ընդ Իտալիա, ընդ Ափրիկէ) հին յորջորջման:

Գ.

Բանակաթեմերու Կառավարութեան Կիւղիբը:

Միայն Կոստանդին Ծիրանածին կայսրն (911—947) է, որ արեւելեան ու արեւմտեան Բանակաթեմերուն ծագման վրայ մեղի տեղեկութիւն կու տայ: Սակայն դժբախտաբար իւր տուած տեղեկութիւնքն ամենայն մասամբ վստահեցիւ չեն:

կայսրն իսկ՝ իւր տուած տեղեկութիւններէն շատերուն քննութեան կարօտ ըլլալը զգացած ըլլալով՝ զանոնք վերապահութեամբ կը հաղորդէ: Այսպէս Հայկական թեմին (Աρμενιάκων θῆμα) սկզբնաւորութեան վրայ թէեւ ուղիղ, սակայն արտաքին կարգի զգուշութեամբ հետեւեալը կը գրէ. „ὁδοῦ δὲ εἰπεῖν, ὅτι ἐπὶ Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως, καὶ τῶν χάριω χρόνων τῆν τοιαύτην προσηγορίαν ἐκλήρονονόμησεν“ (Ինձ պատշաճ թուի տեղ, եթէ առ Հերակղեաւ արքայիւ եւ ի յետին ժամանակս զյորջորջումնս զայս ընկալան): Իւր առ Ռոմանոս օրդին պետութեան կառավարութեան մասին գրած Յիշատակարանին մէջ կը ջանայ ինչ ինչ թեմերու մասին եղած անձիշդ ենթադրութիւններն՝ ուղղել: Այսու ամենայնիւ բանակաթեմերուն ծագման վրայօք իւր տուած տեղեկութիւններէն շատերն անհրաժեշտ կարեւորութիւն ունին մեզի՝ անոնց մինչեւ իւր ժամանակն կրած պլլեալլ փոփոխմունքը կամ զարգացմունքը ուսումնասիրելու համար:

Արեւմտեան նահանգաց Չ. դարուն վերջերը ունեցած աղետալի վիճակը կը տեսնուէր Ի. դարուն նաեւ Արեւելք: Բիւզանդեան կայսրութիւնն իւր գոյութիւնը պահպանելու համար դարձ՝ ամբողջ զիւրաքանաքան պատերազմեցաւ: Բուլղարաց ու Սլաւաց Հեմուս թերակղզոյն վրայ ըրած անդուլ յարձակմունքը, Արաբացոց ընդ ծով եւ ընդ ցամաք Փոքրուն Ասիոյ, կղզեաց եւ Կ. Պոլսոյ վրայ ըրած արշաւանքները կը պահանջէին որ ձեռք առնուէր ամէն տրամադրելի միջոց: Ի հարկէ՝ այսպիսի պարագայից մէջ՝ պետութիւնը վերահաս վտանգներէ ազատելու եւ փրկելու գլխաւոր հոգէն զատ՝ ուրիշ ամէն բան երկրորդական նշանակութիւն կրնար ունենալ: Ուստի եւ զարմանալու չենք, երբ այսպիսի խռովայնղ օրերու միջոցին՝ Արեւելք 150 տարւան չափ՝ ամէն գիտութիւն,

գրականութիւն ու արուեստ գրեթէ մահաբերութեամբ թափարկուած մէջ նիրհած տեսնենք:

Վեցերորդպետութեանց հաստատման ժամանակ արեւմտեան զօրաբանակին զօրավարներուն ունեցած իշխանութիւնը՝ արեւելեան բանակին զօրավարներն ալ սկսած էին ունենալ. կ'ենթադրուի սակայն որ այսպիսի տուշութիւնը՝ ինչպէս Արեւմուտք, նմանապէս եւ Արեւելք՝ ինչպէս վերը տեսնուք, սկիւմայ, պարագայից ստիպմամբ արուած էին:

Հերակղի տտեն (610—640) կը սկսին պատերազմային օրերն եւ ասով միանգամայն սկիզբ կը դրուի զինուորական նորանոր կարգադրութեանց: Կոստանդին Ծիրանածին պատմագիր կայսրն ալ բանակաթեմերուն ծագման ժամանակը Հերակղի կայսրութեան օրովը կը դնէ: —

Կայսերական բանակն եօթը մեծ Հրամանատարութեանց կը բաժնուէր:

Ա. Արքայանիստ քաղքին եւ անոր շրջակայ գաւառներուն պաշտպանութեան համար՝ τὸν θρονοῦλαχτον βασιλικὸν Ὀψίχιον (Աստուածապահ կայսերական Ոփսիկիոն*) . գնդին առաջնորդը կը կոչուէր χόμηγ τῶν Ὀψιχίου (Կոմս):

* Զօրամասնակիս «Ոփսիկիոն», կոչուելուն պատճառը զօրաց ինքնակալին անջեւէն երթալու պաշտօնէն է անսուած, կ'ըսէ Կոստ. Ժիրանածին. «Ὀψίχιον... ὅπερ σημαίνει τῆ τῶν Ἑλληγῶν φωνῆ τοὺς προπορευομένων ἐμπροσθεν τοῦ βασιλέως ἐπὶ εὐταξίᾳ καὶ τιμῆ. Այս զօրամասնակը կը կազմէին Բիւթանացիք, Միսիացիք, Գարդանացիք (= Տրովացիք): Թեմիս գլխաւոր քաղաքն էր՝ Նիկիա: (Հմմտ. Cons. Porphyr. de Thematibus ed. Bonnæ, p. 24.) — Գուցէ այսու կարելի ըլլայ մեկնել առ Ագաթանգեղոսայ (Վնեստ. 1835, էջ 641) յիշուած «Կարապետ արքայի» տիտղոսին կամ պաշտաման՝ ունեցած նշանակութիւնը: Ժ. Թ.

Բ. Էւ Գ. Ընդդէմ՝ Արաբացոց՝ τὸ Ἀνατολικόν եւ τὸ Ἀρμενιάκων θέμα (Արեւելեան եւ Հայկական բանակաթեմ)։ այս զորաբանակներուն հրամանատարը կ'անուանուէր՝ πατριχίος καὶ στρατηγός (Պատրիկ եւ Հրամանատու)։

Գ. Բուլղարաց արշաւանաց դէմ հաստատուեցաւ՝ τὸ θέμα τῆς Θράκης (Թրակացի բանակաթեմ), առը հրամանատարն եւս Պատրիկ եւ Հրամանատու կ'անուանուէր։

Ե. եւ Զ. Արեւմտեան զորաբանակներուն կը հրամայէին Իտալիոյ եւ Աֆրիկէի Պատրիկներն ու Աեցերորդապետները։

Է. Ծովային զինուորաց բանակափոզովն (χαραβισίανοι στρατιῶται) ճովակալը կը կոչուէր στρατηγός τῶν χαράβων (Հրամանատար նաւազորուն)։ Այս վերջին բանակաթեմը յետոյ երկու մասի բաժնուեցաւ. առաջինը՝ θέμα τῶν Κιβουραιωτῶν, հրամանատար՝ Գրունդար* (θρουγγάριος τῶν Κιβουραιωτῶν), երկրորդը՝ τὸ θέμα τῶν πλωζόμενων (Ծովային զորաց բանակափոզով), հրամանատար՝ θρουγγάριος τῆς Δωδεκανήσου (Գրունդար Երկուսասան կղզեաց)։

Ե.

Հրամանատար։

Բիւզանդական ամբողջ զորաբանակը հինգ գումարտակի կը բաժնուէր։ * Ասիական (որուն

* «θρουγγάριος» անունը Բիւզանդացոց ատեն զինուորական շրջաններու մէջ գործածուող տիտղոս մըն էր, որ կը տրուէր ընդհանրապէս ճովային զօրաց հրամանատարներուն։ Zislin. Anast. Bibl. Drungarius Duodecimae insulae. H. E. ed. Bon. p. 248. Zislin. նաև «θρουγγάριος ὁ πρῶτος θαλάσσιος». — Երկուսասան կղզիք Յունաստանի հարաւ-արեւելեան կողմը գտնուող Կիւկլասեան կղզեաց խումբն է։ Ծ. Թ.

կը վերաբերէր նաեւ Հայկականը), Բ. Եւրոպական (Թրակիա), Գ. Իտալական, Դ. Աֆրիկեան եւ Ե. Ծովային։

ա. Ասիական։

1. Արեւելեան Բանակաթեմ (θέμα Ἀνατολικόν). — Մալթիկոսի կայսրութեան ժամանակ Իտալիոյ եւ Աֆրիկէի վեցերորդապետութիւններէն զատ՝ կար նաեւ զինուորական երկու մեծ Հրամանատարութիւն՝ Արեւելից եւ Եւրոպիոյ։ Այս ժամանակներս Հայաստանի կառավարչին իշխանութիւնն եւս սկսած էր կամաց կամաց մեծնալ, այնպէս որ մինչեւ նոյն ժամանակ պարզապէս կ'սկսէր կամ Գրունդար կրող Հայաստանի վարիչները՝ Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ Ստրատելատի (στρατηλάτης) աստիճանին էին բարձրացած։ Ἐστράτευσε δὲ ὑπ' αὐτὸν (ստրատելատի) Ἀρμενίων πλῆθος, ὡς εἰδότες τὰ μέρη τῆς Ἀρμενίας. ἔδωκε δὲ αὐτῷ καὶ ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς στρατοῦ ἀριθμοὺς τέσσαρας. καὶ γέγονε μεγάλη φουλαχὴ καὶ βοήθεια Ῥωμαίων. Theoph. 175, 7—10. Մալթիկոս կայսեր ժամանակ ալ Հայաստանի հրամանատարին իշխանութիւնը բացարձակ էր։ Հերակղեանց ան իշխանութեան ատեն դեռ այս զորագլուխը գոյութիւն ունէին։ Ճիշդ է կոստ. Ծիրանածնի բառը, թէ Արեւելեան զօրուն իշխանին ունեցած իշխանութիւնը բոլորովին տարբեր էր աւելի վերջերը յերեւան ելած ժողովրդի տնտեսական շրջանին։ «Ընդ նուազել պետութեանն Հռոմայեցոց՝ յերեսաց Հագարացոցն ամբարշտաց, բաժանեցան (ազգքն արեւելից) ի թեմն ուրոյն ուրոյն զատ ի միմեանց, մինչ յառաջագոյն մինչեւ ի ժամանակս թագաւորութեանն Յուստինիանոսի եւ Մալթիկոսի՝ ամենքին ընդ միով իշխանութեամբ էին, որում վկայէ ինքն իսկ Պեղիսար, որ եւ եղեւ հրամանատար (μονοστρά-

τηγος) Արեւելից: Այլ իրբե սիսանէին Հագա-
րայիք ի նեղ արկանել զՀռոմայեցիս եւ աւերել
զքաղաքս նոցա եւ զգիւղս, պապ հարկ եղև հա-
տանել մասն մի փոքրիկ յերկրէն եւ յանձն առնել
զայն իշխանի ումնն, զոր եւ անուանեալ կոչէին
իշխան Արեւելից (Ἀνατολικόν). Կոստ. Ծիրանա-
ծին, վասն Թեմ. 16: Այս զորաբանակն առաջին
անգամ 669ին յիշատակուած կը տեսնենք, եւ
այն՝ պարզապէս պատահարաց բերմամբ: Նոյն
Թուականին Բիւզանդական պետութեան վրայ
կ'իշխէր Կոստանդին Պոզոնատոս իւր Հերակղիս
ու Տիբերիոս եղբարցը հետ, սակայն Կոստանդին
միայն գլուխը թագ կը կրէր, իսկ միւս երկուքը՝
«Հէին ինչ արժանի.» (οὐδεμίαν ἀξίαν εἶχον.) Ասոր
վրայ Արեւելեան զրաբանակը Կոստանդին գէմ
սպառամբերով՝ քրիւստոսը կը բռնէ եւ կը պա-
հանի. Եթէ հաւատամք յերրորդութիւնն, զե-
րեսին եւս պակեցոցը (Οἱ δὲ τοῦ θύματος
τῶν Ἀνατολικῶν ἡλίθιοι ἐν Χρυσοπόλει λέ-
γοντες ὅτι εἰς Τριάδα πιστεύομεν, τοὺς τρεῖς
στῆφομεν). Կայորը զորաց սպառնալիքէն զար-
հուած, Պատրիկ մը (Թեոփոր) կը զրկէ, որ-
պէս զի զօրքը խաղաղցրնէ. իսկ զորաց աւագանին
նենդութեամբ կը սպաննէ, իւր երկու եղբարքն
ալ կ'անդամատէ:

Բարբ բանակաթեմերու մէջէն ամէնէն ըն-
դարձակն Արեւելեանն էր, որ իւր մէջ կը բովան-
դակէր Գիողղետիանեան նահանգները՝ Ասիա եւ
Լիւդիա, Կարիոյ ինչ ինչ մասերը, Պակատիանեան
Փոիւզիա, Փրիււէան Փոիւզիա (գրեթէ ամբողջ)
Լիւկանիա, Պիսիդիա, Կապադոքիա Բ. եւ Իսաւ-
րիա: Թեմին հրամանատարին ունեցած պատիւն
ամենամեծն էր, եւ այն — որչափ կ'երեւայ սկզբէն
ի վեր: Իտալիոյ եւ Ափրիկէի վեցերորդապետնե-
րուն պէս ինքն ալ միշտ «Պատրիկ» պատուա-
նումբ կը յորջորջուէր: Արեւելեան զորաբանակին

մեզի ծանօթ առաջին հրամանատարն է՝ Ղեւն-
դիոս, որ յետոյ կայսր եղաւ (695—698):

3. Ուիլիւմ Բուլիւմ (θύμα Ὀψίχιον).
— Յուստինիանոս Բ. Արեւելեան բանակաթեմէն՝
յառաջ կը յիշատակէ արքայական Ոփսիկիոնը
(հմտ. Schlumberger, Sigillographie de l'empire
byzantin. էջ 296). Այս զորաբանակին անուան
առաջին անգամ կը հանդիպինք 688ին: Ասոր
հրամանատարն եւս Պատրիկ կ'անուանուէր: Ոփսի-
կիոն բանակափողով իւր մէջ կը բովանդակէր
Բիւթանիա, Հոնորիա, Պակիդադոնիա, Հելլեսպոն-
տեայ մեծ մասն ու Ա. Փոիւզիա: Արքայանիստ
քաղքին թիկնապահաց գնդերը միշտ այս զորա-
բանակէն կ'առնուէին:

4. Հայկառն Բուլիւմ (τὸ τῶν Ἀρμενιά-
χων θύμα). — Հայկական բանակաթեմին սկիզբը
մինչեւ Յուստինիանոս կը հասնի: Աերջնոյս կա-
ռավարութեան ժամանակ պատահած նշանաւոր
դէպքերէն մին է՝ Հայաստան ըրած բարենորոգու-
թիւնը: Հռոմ չէր կրնար աչք դոցել ուղղափառ
Թեոդոսի տկար ու թոյլ քաղաքականութեանը,
որ Կոստանդիանոսի ժամանակներէն ի վեր Հռոմայ
հետ սերտ կապուած քրիստոնեայ մեծ աղբ մը՝
անհաւատից ձեռքը թողուցած էր: Թեոդոս Փոքր
շատ խոհեմութեամբ պատուիրած էր իւր Անատո-
լիս կուսակալին, որ հռոմէական սահմանները դի-
մաղ թարգմանչաց Ասահայ եւ Մեսրոպայ ամենայն
եղանակաւ նպատամատոյց ըլլայ: Յունական մա-
տենագրութեան Թարգմանութեան բուն հո-
սանքը՝ Հայոց ընդ Յոյնս ունեցած կրօնակցութիւնը
հաստատ բռնեց: Ասի ճարտար հնարք մըն էր,
որուն միջոցաւ Պարսիկը երկուքուկէս դարէ ի վեր
իրենց իշխանութեան տակ նուաճած Հայաստանի
գաւառները հանգիստ չկրցան վայելել:

Յուստինիանոս իւր մտադրութիւնը գլխաւո-
րաբար պետութեան արեւելեան սահմաններուն

վրայ ուղղած էր: Ինքը 528ին Հայաստանի սահմանադրւոյ վրայի փոքրիկ հրամանատարութիւնները բարձաւ եւ Ծիտաս (Τζίτας) անուն քաջամարտիկ զորավարը (ἄνδρα πολεμικὸν καὶ ἰκανότατον) իբր Սորատելատ (στρατηλάτης) Հայաստան ղրկելով՝ վերջ տուա մինչեւ նոյն ժամանակ ի գոյութեան եղող դուքսերու եւ կոմսերու դուքսութեան: Հայք, որոնք խուսն բազմութեամբ սկսած էին զինուորիւ Սորատելատի հրամանին տակ, այս ժամանակէն սկսեալ մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցին Բիւզանդական պետութեան: Յետագայ դարերու Բիւզանդական զորաբանակներու տաղանդաւոր ու հանձարեղ պաշտօնակալներն ու զորավարները կամ հայ են եւ կամ վրացի: Բարսեղով (867—886) հայ ցեղ մը — ըստ Փոսոյ ըսածին՝ Արշակունի կամ Պահլաւունի՝ Տրդատայ սերնդէն — Բիւզանդական գահը կը բազմի: — Ծիտասայ հրամանին տակ եղող Հայաստանի սահմանապահ զորաց գունդը մեծաւ մասամբ քաջավարժ հայ նախարարներէ ու ստորին ազնուականներէ (Աղասորեար) կը բաղկանար: Ըստ առաջարկութեան Ծիտասայ՝ Յուստինիանոս 536ին իւր նշանաւոր երեսունումէկերորդ օրէնսդրական Հրովարտակը (Novelle) տուաւ, որուն համաձայն՝ շարս Հայոց վարչական կազմակերպութեամբ, սահմանապահուաներ նոր — սակայն հետեւութիւնները ծանր կարգի վերածուեցան: Յուստինիանոսի սկսած քաղաքականութիւնը յաջորդ կայսրներէ եւս շարունակուեցաւ: Աերթ տեսնիք թէ Հայաստանի Չօրավարը (στρατηγός) Մաւրիկեայ կառավարութեան ատեն հանդիտապատիւ էր Արեւելից ու Եւրոպիոյ երկու մեծ հրամանատարութեանց Հրամանատարներուն:

Հայկական բանակաթեմին կազմակերպութեամբ ժամանակն է՝ Ի. դարը: Ճիշդ է Աոստ. Ծիրանածին կայսեր Հայկական թեմին ծագման մասին

բաժը, թէեւ կռահելով. «Թեմն, որ անուանեալ կոչի Հայկական չունի ինչ սեպհական անուն. զի զայս անուն ընկալաւ նա ի դրացոյնս եւ ի սահմանակցէ իւրմէ ի Հայոց: Նա թէ ինձ պատշաճ թուի ասել, եթէ առ Հերակղեաւ արքայիւ եւ կամ ի յետին ժամանակ կայսրը ընկալաւ.»,¹ Ղասն Թեմ. 17, 19—18, 3: Սակայն ընդ հակառակին բողբոջիւն սխալ է իւր տուած հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Յուստինիանոսի ժամանակն կամ առ Յուստինիանոսիւ եւ կամ առ այլով ոմամբ արքայիւ, Գամիքը յերիս անձնիւր մասունս էին բաժանեալ: Միջին կողմն աշխարհին անուանէր Քարսիանոն՝ յիշխանէ ումեմնէ Քարսիոն կոչեցելոյ — որ ընծայեցոյց զանձն երեւելի ի պատերազմունս միեալս ընդդէմ Պարսից — եւ յայս սակ իսկ աշխարհս այն անց ի կարգս թեմից եւ զորավարութեան, մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Ստորին մասն աշխարհին (Գամրաց), որ հայի ի ծովն՝ կոչէր Հայկական, վասն կից յաշխարհս Հայոց լինելոյ՝ իսկ վերնակողմանն՝ լեալ առ երկ Արեւմտացոց եւ Տաւրոսի, եղաւ անուն Փոքր Գամիքը, որ եւ է — որպէս ի վեր անդր ասացաք — ի կարգս թեմից.»²

¹ Το θέμα τὸ καλούμενον Ἀρμενιάκων, οὐ κύριον ἔχει τὸ ὄνομα, οὐδὲ ἀρχαία τις ἐστὶν ἢ τοῦτου προσηγορία, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν ὁμορῶντων καὶ συνοικούντων Ἀρμενίων τὴν προσηγορίαν ἐπέτατο. δοκῶ δὲ εἰπεῖν οὐ ἐπὶ Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως καὶ τῶν κάτω χρόνων τὴν τοιαύτην προσηγορίαν ἐκκληρονομήσεν.

² Ἐπὶ δὲ τῶν ἄνω χρόνων εἴτε Ἰουστινιανοῦ εἴτε ἄλλον τινὸς τῶν βασιλέων τιμῆσις τῆς Καππαδοκίας εἰς τρία μέρη τὸ μὲν μεσόγειον ἐκλήθη Χαρσιανὸν ἀπὸ Χαρσιίου τινὸς ἄρχοντος τῷ τότε καιρῷ εὐδοκιμήσαντος ἐν τῷ πρὸς Πέρσας πολέμῳ, καὶ διὰ τοῦτο εἰς θέματος τάξιν καὶ στρατηγίδα μέγχι τοῦ τῶν ἐχθρομάτισε. τὸ δὲ κάτω καὶ πρὸς θάλασσαν ἐκλήθη Ἀρμενιάκων διὰ τὸ εἶναι

Վասն թեմ. 20, 2—10: Այս կարգադրութիւնն ներէն մին կամ միւսը Յուստինիանոսի ժամանակն եղած համարելու ամենեւին բանաւոր պատճառ մը չկայ, այլ լոկ ձրի ենթադրութիւն է: Քարտիանոն թեմը, որ աւելի ետքերն էր հաստատուած, Հայկական թեմին մէկ մասն էր. իսկ Փոքր Գամիքը (Գամիքը Բ.) Արեւելեան բանակաթեմին կը վերաբերէր: Ուստի եւ Վապադովիոյ վերոյիշեալ երեք վիճակները՝ զորոնք Յուստինիանոս կամ յետագայ կայսրներէն մին՝ փոքրիկ վաշտերու վերածած էր, երբեք մեծ զորաբանակ կազմած չէին:

Թեմերու ծագման մասին ցարդ եղած ուսումնասիրութեանց մէջ՝ ուսեալ կոչուեր վարկպարազն գրած այս մատենին իբր ամենայն մասամբ փտահանուի ու ստուգապատու՛մ աղբիւր գործածուելը՝ շատ զարմանալի է:

Հայկական բանակաթեմն իւր մէջը կը բովանդակէր յունական ու Պողիմոնեան Պոնտոս, Ա. եւ Բ. Հայք (Գ. Հայք մեծաւ մասամբ արաբական իշխանութեան տակն էր) եւ Ա. Գամիքը: Հայազունդ գումարտակին զորավարը պետական բանակին բարձրագոյն աւագանւոյն կը պատկանէր պատուոյ աստիճանովն եւ Արեւելեան գումարտակին զորավարին պէս ինքն ալ միշտ Պատրիկ տիտղոսը կը կրէր: *Ζημίω. Թէսփ. Νικήφορον τὸν πατρίκιον καὶ στρατηγὸν (τῶν Ἀρμενιάκων) 722, 2. τὸν στρατηγὸν αὐτῶν θεόδωρον καὶ πατρίκιον τὸν Καμουλιανόν. անդ 726, 6:*

Ուստի Յունաց իշխանութեան տակ եղող ասիական նահանգները բաժնուած էին երեք մեծ զորավարութեանց.

αὐτὸ πλεσιώχωρον τῶν Ἀρμενίων, τὸ δὲ ἄνωθεν καὶ ὄμοροϋν τοῖς Ἀνατολίοι καὶ τῷ Ταύρῳ Καππαδοκία μικρὰ, ἢ ὅν, ὡς ἔφαμεν, εἰς θέματος ὄνομα χορημαίζουσα.

Ա. Ասիաբնակ անձնակազաց արքայագունդ (Ոփսիկիոն).

Բ. Արեւելեան սահմանաց զորաբաժին (Արեւելեան բանակաթեմ), եւ

Գ. Հայաստանի սահմանապահ զորագունդ (Հայկական բանակաթեմ):

բ. Եւրոպա:

Եւրոպիոյ գումարտակը (Division) կը բաղկանար միայն Թրակեան բանակաթեմէ, որ իւր մէջն ունէր Գիսկղեափանեան նահանգները՝ Եւրոպա, Հեմիմնտեայ ու Ռոդոպի ինչ ինչ մասերը, Թրակիոյ մեծագոյն մասը, ստորին Սկիւթիա եւ Միւսիա: Հերակղեայ գահակալութեամբը թէեւ Աւարաց՝ Բիւզանդացւոց վրայ ըրած յարձակմունքը զագրած էին, սակայն նուազ վտանդ չէին սպառնար պետութեան Բուլղարները, որոնք ստորին Գանուբին եղերքէն անդադար յառաջ կը քայլէին դէպի Հեմոս թերակղզին: Այս սպառնացող վտանգին առջեւն առնելու համար անհրաժեշտ էր Թրակիոյ սահմաններուն վրայ եւս բանակաթեմ մ'ունենալ, որով միայն կարելի էր Մայրաքաղաքը հիւսիսային թշնամիներէն պաշտպանել: — Եւրոպիոյ գումարտակին կը վերաբերէր նաեւ Իլիւրիոյ կուսակալութիւնը:

գ. Արեմուտք:

Ա. Իտալիան բանակաթեմ (θέμα Ἰταλικόν). Իտալիոյ զորաբանակը բաժնուած էր երկու գնդի՝ Հռոմեական ու Ռաւենական: Այս գնդերուն ընդհանուր հրամանատարութեան պաշտօնը կը վարէր Իտալիոյ Վեցերորդագետը, որ միանգամայն Պատրիկ տիտղոսը կը կրէր իւր վրան: Յուստինիանոսի մահուրէն ետքը Սիկիլիա եւս Իտալիոյ մասը համարուեցաւ, եւ գրեթէ ամբողջ Է² դար զինուորական յարաբերութեանց մէջ — առ ի շքոյէ Պատրիկ,

Իտալիոյ Վեցերորդապետին իշխանութեան տակն էր: Այս է պատճառը, որ երբ 668ին Մժէժ հայազգի զօրավարին հրամանատարութեամբ՝ Սիկիլիա ընդդէմ Սարակինոսաց զոհուած Արեւելեան գուժարտակը՝ իւր հրամանատարը Սիկիլիոյ դահը կը բաղմեցնէ, իտալական ու փրիկական զնդերը զինքը գահընկէց ընելու համար Սիկիլիա կը յարձակին: Առաջին անգամ Ը. դարուն Սիկիլիա Պատրիկ մը տակ իւր սեպհական կամ տեղային գունդն ունեցաւ, գուցէ թերեւս Սարակինոսաց յարձակմանց դէմ կղզին պաշտպանելու համար:

Բ. Աֆրիկէի Բանակ (Exercitus Africanus). — Կարբեղոնի առումն ետքը (698ին) փրիկական Վեցերորդապետութեան կենդրոնական բանակետող Սեպտէմ (Սեռուտա) էր փոխադրուած, որուն անուամբը գունդն ալ Սեպտէնեան (Septensiani) անուանուեցաւ: Ափրիկէի Վեցերորդապետին ունեցած իշխանութիւնը կը տարածուէր Ափրիկէի մնացեալ գաւառներուն, Բաղարեան կղզեայ ու Սարգինիոյ զնդերուն վրայ: Սպանիա Արաբացիներէն նուաճուելով՝ Սեպտէմ եւս Բիւզանդացւոց ձեռքէն յափշտակուեցաւ. սակայն Արեւելեան հոմէական պետութիւնը դեռ 150 տարի Սիկիլիան իւր իշխանութեան տակ կրցաւ պահել: Ափրիկէի Վեցերորդապետութեան այս վերջին մնացորդը՝ Միքայէլ Բ.ի (820—829) եւ Թէոփիլոսի (829—842) կայսրութեան ժամանակ դարձեալ Վեցերորդապետի մը ձեռք կը կառավարուէր, որ իւր նախկին «Վեցերորդապետ Ափրիկեայ» անունն իբր տիտղոս իւր վրան կը կրէր:

դ. Ծովային բանակութեմ:

Չ. դարը յունական նաւազօրուն զիւցազանց դարը ճանչցուած է: Մուսուլիէ դամասկացին, որ զԱլի Խալիֆայութենէ վար առած էր, ամէն ջանք ի գործ դրաւ, որպէս զի Արեւելեան հոռմէա-

կան պետութեան մայրաքաղաքը ձեռք ձգէ, զիտնալով որ, այն ժամանակ միայն Իսլամութիւնն իւր բարձրութեան գագաթնակէտին պիտի հասնի, երբ երկնային իմաստութեան վրայէն խաչը վար կ'առնուի: Առ այս օգնական էին իրեն՝ Ասորիք, Եգիպտոս եւ Պենտապոլիս, որոնք երբեմն յունական եպարքոսութիւններ էին: Այսու ամենայնիւ Արաբացւոց ամէն փորձն ապարդիւն իւր հնարած «յունական կրակովը», Հագարացւոց նաւատորմիցը Կ.Պոլսոյ պարսպաց առջեւ հրոյ ճարակ տալով ոչնչացուց: Պետութիւնը բնականաբար նաւազօրուն ցոյց տուած այս զիւցազն գործքը չէր կրնար անվարձ թողուլ. իրօք ալ այն ժամանակէն սկսեալ ծովային զօրքը, բայց գլխաւորաբար պաշտօնակալները, պետութեան մէջ ազդեցիկ դիրք սկսած էին ունենալ: Նաւատորմին ընդհանուր հրամանատարներն եւս շատ անգամ Պատրիկ տիտղոսով կը յորջորջուէին, սակայն ոչ միշտ, այնպէս որ ծովակալ մ'իւր աստիճանին զօրութեամբը միանգամայն Պատրիկ տիտղոսը չէր կրեր վրան, ինչպէս միւս վեց բանակաթեմերու հրամանատարները կամ ընդհանուր զօրավարները, զորոնք վերը տեսանք:

Ծովային թեմը Պամիլիւիոյ, Ալեկիոյ, Պիսիդիոյ մէկ մասին եւ հարաւային Կարիոյ վրայ կը տարածուէր:

Սինչեւ հոս բուռածներն համառօտ ի մի ամփոփելով, Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ, Է. դարուն վերջերը՝ բանակաթեմերու հրամանատարներուն ունեցած աստիճանն ու յորջորջումը հետեւեալն էր.

1. Կոմս Ոփսիկիոնի — Պատրիկ.
2. Զօրավար Արեւելեան բանակին — Պատրիկ.
3. Զօրավար Հայկական բանակին — Պատրիկ.

1147

կրպեայ, Եփրատ գետէն մինչև Ամիդ քաղաքը կը
 հասնէր. որ է ըսել՝ ծովաց աշխարհ կամ Չորրորդ
 Հայք: Այս նախարարութեանց նրք եւ հնչպէս ծագած
 ըլլալը մեզի անծանօթ է: Հ. Յովս. Գաթըրճեանի ըրած
 ուղիղ ժամանակագրութեան հետեւելով (Պոմ. Տիեզ.
 Բ. 520) 387էն յառաջ Թէոդոս Ա. ոյն ատեն արդէն
 Հայաստանի մէկ մասը (ծովք) Հռոմայեցոց իշխանու-
 թեան տակն էր «իբրև նահանգ ընդ սեպտիմիան ևս-
 յարարօք»: — Մենք կը կարծենք թէ ծովաց այս հնագ
 նախարարութիւնը քաղաքական իրաց մէջ ոչ թէ
 Հայաստանի յունական մասին կուսակալէն (որուն
 նիստը ըստ Հ. Յովս. Գաթըրճեանի հաւանականագոյնս
 Կարին էր) կախում ունէին, այլ ուղղակի կայսրն էր:
 Մովս. Խորենացի Գ. գլ. ԽԶ. Արշակ Գ-ի Երեսն դաշտի
 ծակատէն ետքը անորդի մեծնիւր պատմելէն ետքը՝
 վրան կը յարելու. «Ոչ կացուցին Յոյքս ի քաժնի իւր-
 եանց թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարացն
 այնր կողման քաջն Գազաւոն. եւ աշխարհիլն իւր-
 եանց մասինն կացուցին Յոյքս կամէս:» Հոս մասնաւոր
 մտադրութեան արժանի է նա պատմագրին քացատրու-
 թեան կերպը, որով յայտնի կը զանազանէ՝ 1. նախա-
 րարք այնր կողման (յամենայն դէպս ծովաց) եւ
 2. աշխարհիւն իւրեանց մասին: Թագաւորութեան
 անկումէն ետքը Հայաստան Կոմս մը դրկուելուն մասին
 Խորենացոյ հետ կը համաձայնի նաեւ Պրոկոպիոս,
 երբ կ'ըսէ. «Յայնմ ժամանակէ հետէ (այս է Արշակայ
 Գ-ի մահուընէն ետքը) միշտ զո՞ որ եւ երբ կայսր կամէր՝
 կացուցանէր ի վերայ Հայոց. զսա եւ առ մեւք կոչէին
 կոմս:» Նոյն պատմագիրը քանի մը տող վար՝ Յու-
 տինիանոս Ա. ոյն Հայաստանի սահմանները Բարբարոս
 ազգաց յարձակմունքէն ապահովելու համար Մեծ Հայք
 ըրած զնուորական կարգադրութիւնները պատմելէն
 ետքը, կ'ըսէ. «Իսկ ի միւս Հայս (ոչ ձէ Ալլի Դոմեթ)
 որ յԵփրատայ մինչև ցրաղաքն Ամիդ ձգեալ տարա-
 ծանէր, իշխէին հինգ հայ սատրապք, որք պայազատու-
 թեանն օրինք ժառանգէին զտանուտէրութիւնն: . . .
 Ապաքն արքային Հայոց եւ սատրապաց ոչ էր օրէն
 վարել ի պատերազմունս լեզէնս հռոմայեցիս, այլ
 զամենայն պարտ էր նոցա անձամբ յանձնէ վճարել
 Ապա ուրեմն առ Չենոնի կայսերաւ 474—91) իբրև

Մեծ Ծովք — Յունական Պոն- Ա. Հայք՝
 Հանձնիթ — Ծովք տոսէ՝ Բերբոս: Մ ե զ ի տ ի ն է
 Շահունեաց — — Արկա — կո-

առաջնորդութեամբն Ղեւոնդեայ եւ Խղդեայ նախարարք
 ոմանք ի վեր եկնալ ապատարեցին եւ յետս կացին
 ի Յունաց, յետ ընդ ձեռամբ զնոսս կայսեր նուածօրոյ,
 զմին ի նախարարաց անտի եւեթ, որոյ էր տանու-
 տէրութիւն փորթիկ ի վերայ գաւառին Բալասոմոյայ
 (էն չճօղ տի Եւսթատիոյ) եթող ի պաշտաման այնմիկ
 յառաջոյ. իսկ զայն արկնալ յիշխանութեանէն, տայր
 հրաման մի այլ եւս նախարարացն ժառանգութեամբ
 ունել զտանուտէրութիւնն, այլ զոր ընտրեացէ կայսրն:
 Թէպէտ եւ այսպէս հաւասարեցին նախարարք Հայոց
 ընդ այլ պաշտօնեայս Հռոմայեցոց, սակայն որ շուրջ
 զնոքք լեզէնքն էին, ոչ կ'թէ ի Յունաց ինչ անտի
 էին, այլ ըստ հին սովորութեան իւրեանց՝ ի Հայոց:
 Եւ յայս սակս իսկ ի մարտս պատերազմի զԹշնամեաց
 ըստ արժանս դէմ՝ ունել ոչ զօրէին: Կշտաւ զայս
 ամենայն Յուստինիանու Ա. երարձ ամենեւին իսկ
 զնախարարութիւնն զայնտիկ ի միջոյ եւ փոխանակ
 նախարարաց՝ եղ կացոյց ի վերայ նոցա իշխանս ոմանս
 հռոմայեցիս, զորս նոցա «Դուքս», անուանեալ կարդան
 եւ ընդ նայազունդ զօրս խանուեաց եւ հռոմայեցի լե-
 զէնսս ի պահ զգուշութեան սահմանացն պետութեան:»
 Պրոկ. վասն շին. Յուստ. Գ. գլ. Ա. 5: Հմմտ. յայսմ մասին
 նաեւ Հ. Յովս. Գաթըրճեանի կարծիքը, որ կ'ըսէ. «Հա-
 ռաշինն նախարարք առանց իրիք ազդեցութեան Հռոմայ-
 եցոցն՝ ըստ սովորական կարգի պայազատութեանն յա-
 շըրդէին զտանուտէրութիւնն (Տիեզ. Պոմ. Բ. 518, 520):
 Թ. Թ.

1 Եկեղեցական աշխարհագրութիւնն այնչափ միայն
 քաղաքական բաժանմանց կը հետեւի, որ զՄեղիտինէ եկե-
 ղեցական գաւառը՝ իբր Ա. Հայք եւ զՍերաստիա՝ իբր Բ.
 Հայք կը նշանակէ: Սակայն մտարապօխտներու թեմերը ոչ
 թէ Լիբ դարու, այլ կոստանդին-թէոդոսեան ժամանակի
 քաղաքական բաժանմանց կը համապատասխանէին, ինչպէս
 որ արդէն Յուստինիանոս որոշած էր, թէ իւր Հայաստան
 ըրած քաղաքական բաժանումները՝ եկեղեցական թեմերու
 բաժանմանց համար չեն արժէր:

Հայտեանք —
Պաղնատուն:

Գ. Հայք
Մեղիտին է
— Արկա — Ա-
րարիտս — Ա-
րիարած է — Կո-
մանա Վամրայ
— Կոկիսոն:

Գ. Հայք
Մարտիրոսայ
բշ. — Կթառիճ
(Kitharizon) —
Մեծ Ծոփք —
Հանձիթ —
Ծոփք Շահու-
նեայ — Հաշ-
տեանք — Պաղ-
նատուն:

կիսոն † Կուժա-
նա:

Գ. Հայք (Յուս-
տինիանա)
Մարտիրո-
սայ բշ. — Գա-
րա — Արձն —
Մեծ Ծոփք —
Կղիսուրա Բաղա-
ղացոց (Kleisura
Balaleison).
Գ. Յուստինիա-
նա (Գ. Հայք
միւս)

Գ ա դ ի մ ա —
Արշամուշատ —
Կթառիճ —
Ծոփք Շահու-
նեայ — Հանձիթ
— Գէգիք (Digi-
sene) Կարին —
Բալաբիտեն (Bila-
bitene) Բալու-
(Baline) — Խոր-
ձեան — Հաշ-
տեանք:

Ներքին Հայք
Տայք:
Ստորին Հայք
Գվին (Tibion):

Չ? տիեզերական եւ Հինգվեցեան ժողովոց
ստորագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, որ
եպիսկոպոսք ոչ թէ ըստ իրենց եկեղեցական թե-
մերուն, այլ ըստ քաղաքական բաժանմանց ստո-
րագրած են՝ Հայք Առաջին, Երկրորդ, Մեծ,
Յուստինիանա եւն: Վերոյիշեալ երկու ժողովոց
ստորագրութեանց ցանկերը Մանսիի քով միշտ
շատ վտասահելի շքրարուն, առաջնոյն ցանկը
Տաւրիսեան LXVII c. III 10 (Nova coll. B II 9)
Վատիկանեան՝ Թիւ 834 եւ 1180 ձեռագրաց հետ

համեմատեցի: Հինգվեցեան ժողովոյն ստորագրու-
թեանց ցանկը համեմատելու համար ի մէջ այլոց
առջեւ ունէի Պարիսեան Suppl. Grec Թիւ 1085
դրանչելի ձեռագիրը: Ձեռագրաց այս համեմա-
տութեամբն եպիսկոպոսանիտ տեղերու անուանց
մասին կատարեալ ապահովութիւն ստացայ: Առ-
ջեւն խաչանիշ նշանակուած քաղաքներուն այս
կամ այն դաւառի վերաբերիլ՝ լոկ ենթագրու-
թեամբ է գրուած, եւ ասոր պատճառն ալ այն է,
որ ժողովոց ստորագրութեանց մէջ ստորագրողք
երբեմն դաւառին (ἐπαρχία) անունը յիշելը զանց
առած են եւ երբեմն պարզապէս 'Αρμενίας ընդ-
հանուր անունը գործածած են: Տրպիզոնի՝ իբր
մայրաքաղաք, Մեծ Հայոց մաս համարուիլ՝ Յով-
հաննէս կաթողիկոսի ինդրական ճօխութեանը վրայ
հաստատուած է: Մանսուսը մտադրութեան ար-
ժանի է Պարիսեան Suppl. Gr. 1085 եւ 1086
ձեռագրաց (Mansi XI 992 B) սա մէկ կտորը.

Ἡλίας ἐλάχιστος ἐπίσκοπος Δαδύμων
μητροπόλεως τῆς Δ' Ἰουστινιανῆς ὀρίσας
ὑπέγραψα.

Աւելի կրտսերագոյն ձեռագրաց մէջ կը կար-
դանք փոխանակ Δ' Ἰουστινιανῆςի՝ պարզ διουս-
τινιανῆς, իսկ հրատարակութեանց մէջ բոլորովին
խանդարուելով եղած է՝ δευτέρας Ἰουστινιανῆς.
Նմանապէս Δαδύμων շրջած է Δασίμων եւ Σασ-
μῶν թիւր ընթերցուածոյ ձեւերու: Գաղիմայ
մասին հմտ. Գէորդ կիպրացի 948, 949 եւ իմ ու
Գ. Հոֆմանի ծանօթութիւնները էջ 170, 171:

Ἐπαρχία Δ' Ἀρμενίας ἄλλης
Δαδύμων νῦν μητροπόλις.

Գէորդ կիպրացի իւր պատմութիւնը գրեց
590ի եւ 600ի մէջերը. վերոյիշեալ նախագատու-
թեան մէջ գործածուած նմանապէս յայտնի
մասնանիշ կ'ընէ, թէ Δ' Ἀρμενίας նահանգին

ներկայ կազմակերպութիւնը բոլորովին նորագոյն ժամանակի է: Տարակոյս չկայ ամենեւին, թէ երբ Մաւրիկիոս (582—602) Պարսից հետ խաղաղութեան դաշինք հաստատելով Պարսկահայք Յունաց անցաւ, այն ժամանակ տեղի ունեցաւ այս նոր կազմակերպութիւնը*:

Ըստ հետեւորդի զանազանելու ենք՝

1. Չորրորդ Հայք. մայրաքաղաք՝ Մարտիրոսաց քղ:

2. Չորրորդ Յուստինիանա. մայրաքաղաք՝ Դագիմա:

Յովհաննէս կաթողիկոս պատմագիրը, Մաւրիկեայ՝ նահանգաց մէջ ըրած կարգադրութեանց վրայ մանրամասն խօսելով (տպ. Երուս. 1843, էջ 47) կը գրէ. «Եւ չորրորդն կոչեցեալ Հայք յորում՝ մայրաքաղաք Մարտիրոսաց պոլիս, այսինքն՝ Նփրկեաւ, Յուստինիանունիստ զնա գրէ ի դիւան արքունի:» Յովհաննէս հոս էπαρχία Μεσοποταμίας ἄνω ἤτοι Δ' Ἀρμενίαςը՝ էπαρχία Δ' Ἀρμενίας ἄλληշի հետ կը շփոթէ. առաջնոյն մայրաքաղաքն է՝ Մարտիրոսաց քաղաք, իսկ երկրորդին՝ Դագիմա: Առաջինը միայն Դ. Հայք կ'անուանուէր, թէեւ իւր մէջ գտնուող երկիրները — բաց ի Յուստինիանու նախնի Դ. Հայոց նահանգին Մեծ Ծովք գաւառէն, ամբողջապէս նոր ստացուած գաւառներէ կազմուած էին. ասոր հակառակ Դագիման շրջապատող յուստինիանեան նահանգին մեծագոյն մասը՝ Դ. Յուստինիանա անուամբ Դ. Հայքէն անջատած էր: Ի՞նչ դարուն երկրորդ կիսուն, Դ. Հայք՝ իւր մայրաքաղաքովն հանդերձ, Խալափ իշխանութեան տակ ինկաւ. այ-

նուհետեւ սովորութիւն եղաւ Բիւզանդացոց իշխանութեանը տակ եղող Դ. Յուստինիանիաի՝ Դ. Հայք անունը տալ, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Թէոփանեայ, Մ. Խորենացոյ, Ստեփ. Տարսնեցոյ եւ այլոց գրութիւններէն: Սակայն դիւանական գրութեանց մէջ պաշտօնական անուան անփոփոխ մնալուն կը վկայեն ժողովոյն ստորագրութիւնները: Ղերջին եպիսկոպոսին ստորագրութիւնն ամէն ձեռագրաց մէջ այսպէս է գրուած.

Μαριανός ἀνάξιος ἐπίσκοπος Κιθαριῶν τῆς ἁ τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας ὀρίσας ὑπέγραψα.

Կթառիճ՝ քաղքին Ա. Հայոց (Մեղիտինէ) մասն համարուիլը յայտնի սխալ է: Հ. Ղուկ. Ա.

1 Կթառիճի մասին խօսող տեղերը հաւաքած եմ Գեորգ կիպրացոյն գրութենէն, էջ 174 եւն: Իբր յաւելուած հոս վրան կ'աւելցնեմ՝ նաեւ հետեւեալքը. Կոնսթինի (Combes) հրատարակած «Պատմութիւն Միակամայոց» անուն գրքին ետեւն աւելցուած «De rebus Armeniorum» յաւելուածին մէջ, Կթառիչ անունն ըստ Պարսեան օրինակին Կիտրիս ընթերցուած է, իսկ ըստ Ղատիկանեան լուագոյն օրինակին Կիտրիս (ուստի եւ ԿΙΤΡΙΕ մեւը յառաջ է եկած ԿΙΤΡΙՍի սխալ ընդօրինակութենէն): Ղերջինս համեմատ է ասորերէն ԿΙΤΡΙՉ մեւին (Կϫϫϫ): Ըստ Ստեփանոսի Ասողկան (հրատ. Ստ. Մաւրիսեանց էջ 86) «Ընտ ոմն առաքեալ յարքայէն Պարսից Խոսրովու (Փարվէզ) եւ հարեալ զՅոյնն՝ Էսոռ զԿթռիճ՝ քաղաք Հաշտենից՝» Ասողկան զԿթառիչ կամ Կթռիճ՝ Հաշտենից գաւառին մէջ գնելը՝ Պրոկոպեայ վկայութեան հետ (ἐπι Ἀσθιανήρης τῆς καλουμένης ἐστί) կը համաձայնի: Հոս տարունցի մատենագիրը սխալ քաղուածոյ մ'ըրած է Սերեոսէ, որ Խոսրովու Ասորիս եւ ի Միջագետս ըրած աշխարհակալութիւնքն պատմելէն ետքը, Աշտատ Յեզգայաչի՝ Խոսրովու թագաւորութեան 184 տարին, Հայաստան ըրած արշաւանքը կը պատմէ մանրամասն: «Եղև պատերազմ մեծ ի Գու եւ յՈրբու: Հարին զաւրն Յունաց եւ խորտակեցին կործանամբ մեծաւ: Բազումք մեռան ի պատերազմին, եւ ոչ գոյր թիւ սպանելոցն ի

* Յունաց եւ Պարսից մէջ այս խաղաղութիւնը տեղի ունեցաւ 591 թուականին, որուն հետեւութեամբ Դարա եւ Նփրկերտ երկու նշանաւոր քաղաքները համադերձ Պարսկահայքով Յունաց անցան: Ծ. Թ.:

Ինձիձեան իւր «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» երկասիրութեանը մէջ (էջ 175, Թ. 1)

գաշտին. հարածեաց զնոսս մինչեւ ի քաղաքն Ստորագրուող եւ ինքն գումարեալ բանակեցաւ շուրջ զԿարնոյ քաղաքաւ:» Պարսից բանակին մէջ կը գտնուէր նաեւ Թեոդոս անուն յոյն մը, որուն նկատմամբ կ'ըսէին «Թէ նոյն ինքն է որդի Մաւրկայ:» Կարին անձնատուր կ'ըլլայ: Իսկ Աշոտս «զնաց եւ կալաւ զքաղաքն Հաշտենից՝ Չիթառիճ եւ զՍասաղ եւ զԱսատիայ եւ զՆիկոպոլիս եւ զնաց:» Կիթառիճ անուան առած Չիթառիճ ձեւը՝ մասնաւոր մտադրութեան արժանի է: Ոչ յունարէն եւ ոչ ալ հայերէն անուան նկարագիրն ունեցող «Չիթառիճ» սկզբնատառը պէտք է որ տեղացի բնիկ (ուրարտեան) ժողովրդեան բերնին մէջ կոկորդային յատուկ հնչում մ'ունենար, ճիշդ ինչպէս որ այսօր իտալերէնի մէջ C տառը մերթ խիստ եւ մերթ չլական կը հնչուի: Շատ հետաքրքրական է Չաքարիա Հռետորին Թ. գրքը վեցերորդ լրջութը, ուր պայծառ կը նկարագրուի Արծն՝ Պարսկաստանի սահմանադաւառին՝ քաղաքական, տնտեսական, հարկի ու արոց յարաբերութիւնները: Յովհաննէս եփեսոսայոյն ու Մենանդրեայ վկայութեանց համաձայն՝ սոյն երկրին հողը բարեբեր էր եւ բնակիչքն ամբողջովին քրիստոնէսայ էին: Թողութեան Վաղային քաղաքի արքունական գանձարանին որոշեալ հարկը կը վճարէր. բաց աստի գաւառն իւր յատուկ Բոգաշխն (Սասրապ) ունէր, որուն իշխանութիւնը ժառանգական էր: Ուստի եւ հոս եւս ըստ ամենայնի նոյն յարաբերութիւնքն ու վիճակը կը տեսնենք. ինչ որ ըստ Յուստինիանոս Աջ Տրոփարտակին եւ Պրոկոպեայ վկայութեան, Չորրորդ Հայոց մէջ, յառաջ քան նոյնին նոր կազմակերպութիւնը՝ տեսած էինք: Աւերջապէս մեր վերոյիշեալ տեղէն սա մէկ կարեւոր ծանօթութիւնն էս կ'առնունք, թէ 536 թուականէն յառաջ՝ Կիթառիճ եւ Նիկոպոլիս երկու Պարսից սահմանին քովերը կառուցուած բերդաքաղաքներուն մէջ մէկ Գուրս կը նստէր եւ իւրաքանչիւրն իւր իշխանութեան տակ ունէր գունդ մը զօրաց, որոնք միշտ պատրաստ կը կենային՝ ընդ երկու մեծ պետութեանց մէջ թշնամական շփում մը յառաջ գալը, Արծնի վրայ յարձակելու եւ բոլոր գաւառն աւերակ գործընելու:

ստորագրութեան սոյն կտորը՝ τῆς Δ τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας կարգալու է կ'ըսէ: Ես իրեն հետեւած եմ (Գեորգ կիպր. էջ 175): Իւր ըրած ենթագրութիւնը թէեւ բանաւոր է, սակայն ասով ամէն դժուարութիւնք վերցած չեն ըլլար տակաւին: Եղեաւ դադիմացայն ստորագրութեան կը տեսնուի, որ Հինգվեցեան ժողովոյն ժամանակ՝ ἐπαρχία Ἀρμενίας Δ ἄλλης (Միւս Չորրորդ Հայք,) որուն մասն կը համարէր Գեորգ կիպրացի թէ զԳաղիմա եւ թէ զԿիթառիճ, Գ. Յուստինիանա կ'անուանուէր: Կ'երեւայ թէ արեւելեան դաւառները՝ (Խորձեան, Հաշտեանք, Հանձիթ) վարչական որեւիցէ պատճառի մը համար՝ Նիկոպոլիս նահանգին հետ (Մեծ Ծովք եւ Արծն) = Գ. Հայք, միացուած էին: Եթէ հնար ըլլար զայս ենթագրել, ամէն դժուարութեանց առջեւն առած կ'ըլլայինք. սակայն այսպէս չէ: Մենք վերն ակնարկած էինք արդէն, թէ եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ Գիոկղետիանու ըրած բաժանմունքն անփոփոխ մնացած էին ամբողջովին, ինչպէս նաեւ Յուստինիանոս իւր Աջ նշանաւոր Տրոփարտակին մէջ բացայայտ կը գրէ, թէ նահանգաց ու գաւառաց մէջ ըրած վարչական փոփոխութիւնները՝ եկեղեցական թեմերու համար ամենեւին արժէք չունին: Ուստի եւ Մաւրիկիոս կայսեր ըրած նորոգութիւններն եկեղեցական աշխարհագրութեան վրայ այսչափս միայն ազդեցին, որ Մեղետինէ գաւառը (ըստ գիոկղետիանեան բաժանման՝ Բ. Հայք, ըստ Յուստինիանոս՝ Գ. Հայք,) այժմ թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ կը կոչուէր Ա. Հայք. նմանապէս Սերասոտէ նախնոք (Գիոկղ.) Ա. Հայք, Յուստինիանոս եւ Մաւրիկիոս՝ Բ. Հայք, եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ էս Բ. Հայք կ'անուանուէր, հմնտ. Գեորգ կիպր. 227 եւ 242: Այս համաձայնութիւնը զուտ արտաքին է, ինչու որ

Եպիսկոպոսաց տեղեկագրաց մէջ (Notitiae episcopatum) Սերաստէ գաւառին սահմանները գրեթէ դիտկողետիանեան Ա. Հայք նահանգին կը համապատասխանեն: Միայն Բերիսս, զոր Յուստինիանոս Հայաստանի հետ միացուցած էր, եկեղեցական աշխարհագրութեան մէջ Սերաստէ նահանգին մասը համարուեցաւ: Ժողովոց ստորագրութիւններուն մէջ՝ այս եկեղեցական բաժանումներն ամենեւին նկատողութեան առնուած չեն. ինչպէս ըսինք, եպիսկոպոսք իրենց ստորագրութիւնները նահանգաց կամ գաւառաց նոյն ժամանակուան քաղաքական բաժանման համաձայնելով գրած են: Մեր ըսածներն որոշ կը տեսնուին Հինգվեցեան ժողովոյն հետեւեալ ստորագրութիւններէն.

Λεόντιος ἀνάξιος ἐπίσκοπος Σεβαστείας
τῆς Β τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας ὄρ. ὕπ.

բայց՝

Καλλίνικος χάριτι Χριστοῦ ἐπίσκοπος τῆς
Κολωναετῶν πόλεως τῆς μεγάλης τῶν Ἀρμενίων ὄρ. ὕπ.

Φώτιος ἐλέω Θεοῦ ἐπίσκοπος τῆς Νικοπολιτῶν φιλοχρίστου πόλεως τῆς μεγάλης τῶν Ἀρμενίων ὄρ. ὕπ.

Γρηγόριος χάριτι Χριστοῦ ἐπίσκοπος τῆς
Ἰουαταλέων (Պարիսեան 1320 իտալեան ընթերցիր Տատալեան) πόλεως τῆς μεγάλης τῶν Ἀρμενίων ἐπαρχίας ὄρ. ὕπ.

Ստորագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի, որ եպիսկոպոսք ոչ թէ բոս եկեղեցական բաժանման, այլ բոս քաղաքականին իրենց եկեղեցական թեմերուն անունները նշանակած են: Ուստի եւ Յուստինիանոս Բ.ին կառավարութեան ատեն (685—695) տակաւին անփոփոխ մնացած էին

Մաւրիկիոսի ըրած նահանգային բաժանումները, եւ որովհետեւ նահանգաց զինուորական բաժանմունքը բոլորովին տարբեր էին, պապ ուրեմն կը հետեւի, թէ Յուստինիանոս Բ.ի ժամանակ զինուորական թեմերը՝ նահանգաց քաղաքային բաժանման չէին համապատասխաներ:

Ե.

Լեոն Իսաւրացոյն թեմերն մէջ ըրած նորոգումները:

Լեոն Իսաւրացոյն (716—741), այս տաղանդաւոր իշխանը, փրկիչ եղաւ հռոմէական պետութեան՝ Արաբացոց արշաւանաց ատեն: Գամաստիոսի կառավարութիւնը յաղթ նաւատորմով մը կազմած էր երկրորդ անգամ: Երբ արաբացի ցամաքային զօրքը Փոքր Ասիան աշխարհակալէին ու Պերգամոն հոյակապ քաղաքը հիմնայատակ կործանելէն ետքը (716), ցամաքի կողմանէ պետութեան մայրաքաղաքը պաշարեց, անդիէն արաբական նաւատորմողը՝ Մելիթմանի հրամանատարութեամբ, Բիզանդիոնի ծովային ճամբաները բռնած ու քաղքին հետ ամէն ծովային հաղորդակցութիւն կտրած էր: Արաբացիք տարի մ'ամբողջ ընդդէմ կարէձմեռն սառնամանեաց Կ. Պոլսոյ անառիկ պարսպաց առջև բանակելէն ետքը, ահազին կոտորածով յետս ընկրկեցան (Ա.գ. 718): Ի մշտնջենաւոր յիշատակ իրացս, արեւելեան յոյն եկեղեցին՝ Լեոն Գ.ի այս սխրալի քաջագործութիւնը՝ իւր շարականներուն մէջ անմահացուց: Ներքուստ եւ արտաքուստ ապահովուած՝ Լեոն իւր ամբողջ մտադրութիւնը պետութեան վերածննդեան վրայ դարձուց: Իւր նախածեռնութեամբ սկսաւ բովանդակ պետութեան նոր կազմակերպութիւնը՝ քաղաքական, զինուորական ու եկեղեցական իրաց մէջ, նպատակ ունենալով՝ ստեղծել

պետական բացարձակ ու գերագոյն իշխանութիւն մը, թէ ի քաղաքական եւ թէ յեկեղեցական, առանց ամենեւին եկեղեցական իշխանի մ'եւս հարկաւորութեան: Սրբոց Պատկերաց յարգութեան դէմ իւր հանած հալածանքները՝ առաքելական ասթուոց հետ ինչպիսի ահագին հակառակութեանց ու կոիւններու պատճառ տուած ըլլալը ծանօթ է: Բնական է թէ Մահաճապարձ քրիստոնէայ Արեւելք ծագած, կրօնական ծանր հետեւութիւն ունեցող այսպիսի եկեղեցական երկպառակութիւն մը՝ հաշտ ակամբ կը դիտէին, յօգուտ իրենց քաղաքական նպատակներուն:

Յուստինիանու գահընկեցութենէն ետքը, պետութիւնը՝ մերթ ծովային զօրաց եւ մերթ անձնապահ հաց գնդերուն մէջ ստեպ ծագած ապստամբութեանց ու անկարգութեանց պատճառաւ, գրեթէ կործանման դուռն էր հասած: Արաբացիք միւս կողմանէ անտէրընչութեան մատնուած Բիւզանդեան պետութեան երկիրներուն աւերում կը սպառնային: Պետութեան վերահաս այս ծանր ճգնաժամուն երեք քաջամարտիկ զօրավարք՝ իրենց դիւցազն ու անձնանուէր քաջագործութիւններովը՝ կայսրութեան ոչ թէ միայն նոր օյժ ու կենդանութիւն տուին, այլ գեռ անոր գոյութեանը հինգ դար եւս երաշխաւորեցին. այս զօրավարներն էին՝ Լեւոն, Արտաւազդ եւ Կոստանդինոս:

Ո՛չ մեղկ թիկնապահ հաց գնդերը եւ ո՛չ ալ ապստամբ ծովային զօրաց նաւատորմիլը, այլ սահմաններու վրայ Արաբացոց հետ անդադար կնուտի ստիպուած ձիււորաց արի գնդերը՝ այս անտէրընչութեան վերջ տուին, 717ին Արեւելեան գումարտակին հրամանատար — Ղեւոն՝ գահը բարձրացրնելով: Իւր օգնականն էր հայ գումարտակին զօրավարը՝ Արտաւազդ, որ յետոյ իւր փեսան՝ եղաւ:

1 Յայտնի է թէ Արտաւազդ Լեւոնի յաջորդն ընտրուելու յոյս ուներ, գուցէ թէ Լեւոն՝ որ կայսր ըլլալէ

Նոր պաշտօնարանը կազմուած էր մեծաւ մասամբ զինուորական տարրէ: Հին դիոկետիանեան քաղաքային վարչութիւնը այլ եւս հինցած էր եւ ժամանակին պահանջմանցը չէր յարմարեր: Ընդհակառակն զինուորական վարչութիւնը պետութեան ամէն կողմը զօրացած էին: Իտալիոյ ու Ափրիկէի քաղաքական վարչութիւնքը բոլորովին քայքայած ու անզօր եղած էին, նոյն վիճակը կը տեսնուէր նաեւ Արեւելից քաղաքական վարչութեանց վրայ: Լեւոն այս երկու տեսակ վարչութեանց իրարու նախանձընդդէմ հակառակութիւնը՝ պետութեան ներքուստ ի ներքս զօրանալուն առջեւ թումբ մ'ըլլալը տեսնելով, վերջ տուաւ քաղաքական վարչութեան եւ զինուորական պաշտօնէից յանձնեց միեւնոյն ժամանակ միանգամայն նահանգաց քաղաքական կամ ոչ-զինուորական վարչութիւնք: Ըստ հետեւորդի այն նահանգները, որոնք մինչեւ նոյն ստեն զինուորական թեմեր էին, այնուհետեւ եղան միանգամայն քաղաքական նահանգներ, իսկ թեմերու գումարտակներուն ընդհանուր հրամանատարները՝ սկսան միանգամայն նահանգապետի պաշտօնը վարել: Ուստի եւ Լեւոն՝ հերակղեան հարստութեան ատեն հաստատուած զինուորական թեմերը՝ քաղաքական նահանգներու վերածելով, պետութեան նոր բաժանում մ'ըրաւ:

Պետութեան կազմակերպութեան համար Լեւոնի ըրածներուն մասին մեր բոլոր գիտցածներն անուղղակի աւանդութիւններ են. ուստի եւ լոկ — ենթադրութիւն: Ը՞ գարուն գիտենք որ յՆւրպայ՝ երէք եւ Վսիայ — առանց նաւատորմիլը կամ ծովային բանակութեմը միասին հաշուելու

ետքը՝ որդի մ'ունեցաւ, զինքն առ այս քաջալերած ըլլալ: Իւր ողջամիտ հաւատոց կողմն ըլլալը՝ զուտ քաղաքական նպատակ ուներ:

— տանու մէկ զինուորական թեմ կար: Արեւելեան մեծ բանակաթեմը՝ որուն հրամանատարն էր Էրբեմն Լեւոն, պարզապէս վարչական պատճառներու համար երկու մասի բաժնուելով, արեւմտեան՝ Ասիա, Լիւզիա, Կարիա (ըստ մասին) եւ Փոսիդիա Ա. դաւառները՝ զատ նոր թեմի մը վերածուեցան, եւ հոս բանակած եւրոպացի զնդերուն անուամբը՝ նահանգն եւս τὸ τῶν Θρακησιῶν θέμα (Թրակեսեան բանակաթեմ) անուանուեցաւ: Թեմին ընդհ. հրամանատարին ու նահանգապետին նիստն էր՝ Եփեսոս, Ասիոյ առաջին քաղաքը: Երկու բանակաթեմերն ալ իսաւրեան հարստութեան արքունի տան միշտ հաւատարիմ մնացին, այնպէս որ՝ Լեւոնի մահու ընէն ետքը, երբ իւր փեսան — Արտաւազդ — ինքզինքը 741ին կայսր հռչակեց, Լեւոնի քսանուիրէք տարեկան օրինաւոր յաջորդը՝ Արեւելեան բանակաթեմին զօրավար — Լանկինոսի ու Թրակեսեան բանակաթեմին զօրավար — Սիսինիոսի հաւատարմութեամբ միայն կրցաւ Արեւելեան բանակաթեմին Ամուրիոն գլխաւոր քաղաքը ձողոպրելով՝ ապահով մահու ընէ գերծանիլ:

Թրակեսեան բանակաթեմին ծագման վրայ մանրամասն կը լսուի Գիլ (էջ՝ 8): Է դարուն արդէն սոյն անուամբ զատ դուռն մը կար, որ սակայն ոչ թէ անկախ դուռնապալ մը, այլ Արեւելեան բանակաթեմին մէկ վաշտը (turma) կը կազմէր: Թրակեսեան զօրաբանակին առաջին հրամանատարն եղած է՝ Սիսինիոս, որ է՝ դարուն առաջին կիսուն նշանաւոր զօրավարն եղած էր: Սիսինիոս կրցաւ իւր մեծ արժանեացը համար միայն Պատրիկ տիտղոսին արժանանալ: Սակայն այս տիտ-

1 Ամէն նորակազմ բանակաթեմերը նախնականապէս վաշտեր էին. այսպէս, Քարսանոն՝ վաշտ մըն էր Հայկական բանակաթեմին, Կապադովիա՝ Արեւելեանին, եւ կամ պարզապէս սահմանակոմսութիւն, ինչպէս՝ Սելեւկիա:

ղոսը սոյն զօրաբանակին զօրավարութեան աստիճանին հետ ի հարկէ կցուած չէր, այնպէս ինչպէս աւելի հնագոյն ու մեծագոյն հրամանատարութեանց (Արեւելեանին եւ Հայկականին) վրայ վերը տեսանք:

Բուկելարիոն (τῶν Βουκελλαρίων) զօրաբանակին ինչպէս կաղմակերպուած ըլլալուն մասին դժուարին է ապահով բան մ'ըսել, սակայն հաւանականօրէն կարելի է ենթադրել, թէ Արտաւազդայ, որ πατριχίος καὶ κόμης τοῦ Ὀψιχίου էր, անկուռն ետքը, ստիպիչ պատճառներու հարկէն զինուորական խորհրդարանը որոշած ըլլայ՝ այս մեծատարած հրամանատարութեան արեւելեան միւս կէտը, Անկիւրիա գլխաւոր քաղաքով, ուրոյն բանակաթեմի վերածել: Առաջին անգամ 767ին ստրատիցոս τῶν Βουκελλαρίωνի կը հանդիպինք: Այս զօրաբանակն իւր համբաւն ու պատիւը պահեց, եւ թէեւ իւր յառաջուն ընդարձակութիւնը չունէր այլ եւս, այսու հանդերձ հրամանատարը Պատրիկ տիտղոսը դու իւր վրան կը կրէր մինչեւ թ. դար: Ասով լրացած կ'ըլլայ Իրենեայ (780—802) կառավարութենէն յառաջ կաղմակերպուած բանակաթեմերու կամ զօրաբաժիններու մտքողական թիւը: Ասոր իբր ապացոյց կրնայ յառաջ բերուիլ Լեւոն Գ. ի կայսրութեան օրով (775—780) հռոմէական (ասիական) բանակին ընդդէմ Գերմանիկայ եւ Արաբացոց ըրած արշաւանքին մէկ ստորագրութիւնը. «Յայսմ ամի (778—9) նստաւ Թաւմաս առ Գաբեկոնեաւ եւ յուղէր խռովութիւնս: Իսկ կայսրն Լեւոն առաքեաց յԱսորիս հարիւր հազար արանց ի զօրաց անտի Հռոմայեցոց, որոց զօրավարքն էին այսքրիկ. Միքայէլ Ղաքանոզրակոն՝ Թրակեսացոց, Արտաւազդ Հայ՝ Արեւելեայց, Տաճատ՝ Բուկելարացոց, Վարազդիթոց՝

1 «Աշարագոյնոց» սովորական նայ անուան արժեքի մասին Καριστοστότης նշանակուելու պարզապէս

Հայոց եւ Գրիգոր որդի Մուշեղայ Ռփսիկիացոց, եւ շուրջ նստեալ պաշարեցին զքաղաքն Գերմանիկեցոց:» թ. էոփ. 698, 8—15:

Այս զորաժողովոյն մէջ համախմբուած կը տեսնենք ասիական ամբողջ հեծելազորը, τὰ περσικὰ ὄξυματα «Բանակաթեմք յայնկոյս Բոսպորի», այսինքն նախալեւոնեան հին՝ Ռփսիկիոն, Արեւելեան եւ Հայկական բանակները, որոնց վրայ հիմայ կ'աւելնան նաեւ իտալեան հարսուութեան ժամանակ կողմակերպուած երկու — Թրակեսիոն եւ Բուկէլարիոն — զորաբաժինները: Այս մինչեւ հիմայ յիշուած բանակաթեմերէ դուրս՝ ուրիշ զինուորական թեմ մը կամ զատու անկախ զորաբաժին մը չի յիշատակուիր մատենագրաց քով. ապա ուրեմն այսչափ էր Բիւզանդեան պետութեան ունեցած բանակաթեմերու ամբողջական թիւը:

զրչագրաց թիւը ընթերցմանն կրնայ յառաջ եկած ըլլալ. վասն զի յայտնի է թէ, չին յունական գրեթէ սակաւ բնչ տարբերութեամբ իրարու նման ծնուագիր K եւ B տառերը շատ զիրաւ կարելի էր իրարու նետ խառնակել, մասնաւոր երբ ընդօրինակողն զրչին սոցիւս անձանոթ ըստ մը կամ նա տառել անոն մը ներկայանար: Նմանապէս «Գրիգոր որդի Մուշեղայ» փոխեցնիր որինք ընագրին Γ. Μουσολλακίου ոչ յաջող յունականացած չայ անուան ձեւը: Թ. Թ.

1 Τούτω τῷ ἔτει ἐκάτισε Θουμάμας εἰς τὸ Δάβη-
κον καὶ ἑσασίαςεν. Λέων δὲ ὁ βασιλεὺς ἀπέλυσε τὰ
στρατεύματα τῶν Ῥωμαίων, καὶ εἰσηλθὼν ἐν Συρίᾳ
χιλιάδες ̅, ὃν ἠγοῦντο Μιχαὴλ ὁ Λαχανοδράκων τῶν
Θρακησίων, καὶ Ἀριάνασδος ὁ Ἀρμένιος τῶν Ἀνα-
τολικῶν, καὶ Τατζάτης τῶν Βουκελλαρίων, καὶ Καρισ-
τερότης τῶν Ἀρμενιάκων, καὶ Γρηγόριος ὁ τοῦ Μου-
σολλακίου τῶν Ὀρμιζιάνων, καὶ ἐκύκλωσαν τὴν Γερ-
μανίκειαν.

Ը.

Ամբեան հարսուութեան ժամանակ Բանակաթեմերու
վարչութիւնը, ըստ իբն խորագրէի է- Վորաս-
թէն Զաքար-էլ-Բաքար-թէ:

Բիւզանդեան բանակաթեմերու ծագման մասին մեր ցարդ ըսածները՝ յոյն մատենագրաց ցիր աստ անդ յիշատակած պատահական կամ հարեւանցի աւանդութիւններէն ստիպուած էինք քաղելով ի մի ամփոփել, այս պատճառաւ իսկ մեր ըրած ուսումնասիրութիւնը, եթէ ոչ ամբողջովին, գոնեայ մասամբ իւրիք — այսպէս ըսելու համար — բաղադրական կամ լու եւս՝ հիւսուածական նկարագիր մ'ունենցաւ: Այժմ՝ առաջնորդ մեզի կը հանդիսանայ Իբն Խորդադբէ, որուն «Կիտաբ ալ մասալիկ վա՛լ մամալիկ» անուն գրքին ամենայն մասամբ վատահերի ու ժամանակակից առաջին կարգի ստուգապատում՝ աղբիւր ըլլալը բնաւ խնդիր չի վերցնէր: Խորդադբէ արաբական պետութեան վարչական մարմնոյն մէջ նշանաւոր գիրք մ'ունենալէն զատ, նաեւ բարեկամական սերտ յարաբերութիւն ունէր Բիւզանդացոց հետ: Ինքը պաշտօնական ու վաւեր աղբիւրներէ ժողովելով՝ գրած է Բիւզանդեան պետութեան քաղաքային-զինուորական վարչութեան ստորագրութիւնը, որ ըստ de Gojeb 840 եւ 845ին մէջերը՝ որ է ըսել — Թէոդորայի եւ անոր որդւոյն՝ Միքայէլ Արբըռի կառավարութեան ժամանակ գրուած ըլլալու է: Այս գործքը մեզի կը ներկայացընէ լեւան Ե. Հայադդուոյն (813—820), Միքայէլ Թութային (820—829) եւ ասոր որդւոյն՝ Թէոփիղեայ (829—842) կառավարութեան ժամանակ արեւելեան հռոմէական պետութեան ունեցած յորինուածութիւնը: Սակայն Վարդայ (Bardas) ըրած վարչական քանի մը փոփոխութեանցը մասին սոյն այս գրքին մէջ ամենեւին յիշատակութիւն մը չըլլալը, ի հարկէ

կը ստիպէ զմեզ համարելու թէ, մտտեանս իւր ծագումը՝ Միքայէլ եւ Թէոփիլոս կայսերաց ատեն, Ամիրապետաց արքունիքը հասնող բերանացի ու գրաւոր լեռերէն միայն կրնայ առած ըլլալ: Տեսնելը սակայն թէ ինքը — Իբն Խորդադբէ, Մուսլիմ իբն աբի Մուսլիմ ալ Զարմիի ճօխու-թեանը վրայ յեցած ինչ կ'ըսէ (de Goeje p. 77 ff.):

Ըստ վկայութեան Մուսլիմ իբն աբի Մուսլիմ ալ Զարմիի, հռոմէական պետութիւնը կը բաժնուի տասնուչորս նահանգի: Այս նահանգներէն երեքը յայնկոյս ծովու կը տարածուին:

1. Թափլա՝ (طابلا) գաւառ, որ Կ. Պոլսոյ շուրջը կը տարածուի: Իւր սահմաններն են, արեւելքէն՝ նեղուց (Կ. Պոլսոյ) որ կ'երկնայ մինչեւ Ասորոց Ծով, իսկ արեւմտեան կողմն իրեն սահման ունի Խաղրաց Ծովէն² (Սեւ Ծով) մինչեւ Ասորոց Ծով տարածուող պատը (المغرب), որուն երկայնութիւնը օրւան մը ճամբայ է: Այս պատը Կ. Պոլսէն երկու օրւան հեռաւորութիւն ունի: Միւս սահմաններն են, հարաւէն Ասորոց Ծով, իսկ հիւսիսէն Խաղրաց Ծով:

2. Տարակիա (تاراكيا) գաւառ, որ առաջնոյն ետեւի կողմը կը տարարածուի: Ասոր սահմաններն

¹ Ընթերցուածոց պետութիւնը են Տարակիա, Թալայա, Ռատի Թափլա եւս Թիւր ընթերցուածոյ ձեւ մըն է՝ Թափրա անուան, որ Կ. Պոլսոյ գաւառին անունն էր: Ծն. de Goejeի .

² Խաղրաց ծով անունն ամանցուած է Կովկասու հիւս. կողմը ընակող «Խաղբը», ազգի մ'անունէն. վերջնոցս մասին ընդարձակ գրած են ի մէջ այլոց՝ Dorn. Auf die Chazaren bezügliche Nachrichten des orientalischen Historikers Tabari. Journ. Min. 1844, Bd. 43. Abteil. II 1—25, 67—98. — J. Klaproth. Mémoire sur les Khazars, Mémoire relatifs à l'Asie 1823 t. 1 p. 147—156. ժ. թ.

են, արեւելքէն՝ պատը հարաւէն Մակեդոնիա, արեւմուտքէն՝ Բորջանաց երկիր (Բուլգար), հիւսիսէն՝ Խաղրաց Ծով: Գաւառիս երկայնութիւնը 15 օրւան ճամբայ է, իսկ լայնութիւնը՝ 3 օրւան: Տարածուող ունի:

3. Մակեդոնիա (مقدونية) — Ասոր սահմաններն են, արեւելքէն՝ պատը, հարաւէն՝ Ասորոց Ծով, արեւմուտքէն՝ Սլաւաց երկիր (al Skalaba), հիւսիսէն՝ Բորջանաց երկիր: Այս նահանգին երկայնութիւնը 15 օրւան ճամբայ է, իսկ լայնութիւնը՝ 5 օրւան: Երեք ամրոց ունի:

Յայնկոյս նեղուցի գտնուող տասնումէկ նահանգներն են՝

4. Ափլաջուռիա (أفلاجونية), որ հինգ ամրոց ունի:

5. Ալ-Օֆտի-Մատի (الأفطى ماطى), անուն մը, որ կը նշանակէ «ունկն եւ ակն»: Այս նահանգն ունի երեք ամրոց եւ Նիկոմեդիա անուն քաղաքը, որ այժմ աւերակ է:

6. Ալ-Օբսիկ (الأبسيق), նահանգն ունի տասն ամրոց եւ Նիխիա անուն քաղաքը, որ Ծովէն ութը մղոն հեռու է, եւ 12 մղոն երկայնութիւն եւ 7 մղոն լայնութիւն ունեցող անուշ չըղ լճի մ'եղերքը շինուած է. լճին մէջ երեք լեռ կայ: Քաղքին եւ լճին միջեւ հաղորդակցութեան դռնակ մը կայ: Ի դիպուածի որ, քաղքին բնակչացը՝ իւրեք վտանգ մը սպառնայ, կանայքն ու տղաքը նաւ նստեցընելով, լճին լեռանցը վրայ զանոնք կ'ապահովընեն:

7. Տարակասի (ترقسيس) ունի Աֆսիս (Եփեսոս) ամուր քաղաքը, ալ-Ավասի շրջանակին մէջ, եւ ուրիշ չորս ամրոց: Եփեսոս սորաբնակներու քաղաքն է: Այս քաղքին մզկիթին վրայ արաբական

արձանագրութիւն մը կայ, ի յիշատակ Մասլամայի
յոյղթութեամբ Հռոմայեցւոց երկիրը մտնելուն:

8. Ան-Նաթուլուս (الناطوس), այսինքն՝ Արեւ-
ելք: Այս նահանգը Հռոմեական պետութեան
ամենամեծ նահանգն է. ունի Ամուրիա քաղաքը եւ
երեսուն ուրիշ ամրոց: Այս նահանգին մասը կը
համարուի նաեւ ալ-Բիտին եւ ալ-Մոսբաթալին:

9. Խարսիուն (خرسون) Մալաթիոյ ճամբուն
վրայ. բաց ի Խարչանա գլխաւոր քաղքէն, ուրիշ
դեռ չորս ամրոց ալ ունի:

10. Ալ-Բոկուլար (البقلار), հոս կը տեսնուի
Անկիւրիա քաղաքը, Սամալա եւ ուրիշ տասուիրեք
ամրոց:

11. Ալ-Արմինիակ (الارمنيا) ունի Կոլունիա
եւ տասնուվեց ամրոց:

12. Խալտիա (خلديا), որ Հայաստանի (Արմի-
նիա) սահմանակից է եւ վեց ամրոց ունի:

13. Սալուկիա (سلوقية) Ասորւոց Ծովուն
քով, որուն սահմաններն են Թարսուս եւ ալ-Լա-
մէս գետը: Նահանգիս կուսակալին պաշտօնն է
կիրճերու վրայ (Pylae Cilicae) հսկել: Այս նա-
հանգին մէջն է Սալուկիա եւ ուրիշ տասն ամրոց:

14. Ալ-Կաբադոկ, որուն սահմաններն են՝
Թարսուսի, Ազանայի եւ ալ-Մասիսայի լեռները:
Այս նահանգին ամրոցներուն կարգէն են՝ Կոռա,
Հասին, Անթիոգավա, ալ-Աճրաբ եւ Գու՛լ Կիլա՛:
Այս վերջինը ամրոցներով շրջապատուած լեռ մըն
է: Արաբացիք ասոր Գու՛լ Կիլա՛ (դշուղ ամրոց-
ներու) անունը տուին, սակայն իսկական անունն է
Ջոսսաթրուն,¹ որ կը նշանակէ «աստղներու մեր-

1 جسطون սխալ ձեւը de Goeje ուղղելով կը գրէ
جسطرون եւ կը մեկնէ՝ ἐγγὺς ἀστέρων (մերձ աստեղս)
Ռամսէյ կը ջանայ جيسطرون, Ջիբխարուն = Κυβιστρον

ձեցող: Բաց ի այս վերոյիշեալ ամրոցներէն, դեռ
անոնցմէ տասնուչորս ուրիշ ալ կայ: Մաթամիր
երկիրն մէջ կը գտնուին՝ Մաջնդա, Բալանսա,
Մալանդասա, Կունիա, Մալակուբիա, Բադալա,
Բարբալա եւ Սալամուն գղեակները:

Հռոմայեցւոց (ալ-Ռում) Պատրկաց թիւը
միշտ տասուերկու է, որոնց վեցը Կոստանդնու-
պոլիս (ալ-Կոնսթանթինիա) իսկ մնացածները
գաւառները կը նստին: Այս Պատրկներն են՝ Պա-
տրիկ Ամուրիայի, Պատրիկ Անկիւրայի, Պատրիկ
Արմինիակի, Պատրիկ Տարակիաի, որ Կոստանդնու-
պոլսոյ ետեւը՝ Բորջանի քով երկիր մըն է, Պատրիկ
Սիկիլիոյ (Սիկիլիա) որ Ափրիկէի դիմաց մեծատա-
րած կղզի ու բնդարձակ թագաւորութիւն մըն է,
Պատրիկ Սարտանիայի, որ Ծովուն բոլոր կղզեացը
վրայ կը տիրէ:

Արաբացի հեղինակին տուած այս ծանրա-
կշիռ տեղեկութեանցը վրայ կ'արժէր լուրջ ուսում
նասիրութիւն մը, որուն առաջին քայլն առած
էր Գէֆրէմէրի՝ իւր սքանչելի, այս նիւթին նայող
մէկ ուսումնասիրութեամբ¹, որ դժբախտաբար
Բիւզանդագիտաց կողմանէ բոս պատշաճի չզնա-
հատուեցաւ: Արաբագիտին՝ Բերբուր եւ Քար-

ընթերցուածոյ ձեւը պաշտպանել. տես՝ Asia minor էջ՝
340, 341, սակայն ակնյայտնի սխալ է: Ռատի եւ բոլորովն
անհիմն է Ռամսէի՝ առ Պողոսմ. Ե. 6, 15. նշանակուած
Kyzistra ձեւը իբր գրի սխալ ենթագրելով Kybistra
սրբագրելը: Նիկիոյ Հարց հնագոյն հրատարակութեանց մէջ
Cyzistrorum ընթերցուածոյ ձեւը թերեւս մեզ կ'երաշխաու-
րութիւն չի տար ձեռագրաց մէջ եւս նոյնպէս ըլլալուն,
սակայն միւս կողմանէ ալ Հայոց միայն Կիզիստա ձեւը
ճանօթ ըլլալուն բնաւ ամենեւին տարակոյս չկայ:

1 M. C. Defrémery, remarques sur l'ouvrage
géographique d'Ibn Khordadbeh et principalement sur le
chapitre qui concerne l'empire Byzantin. Journal Asiat.
VI. Série T. VII. 1866 էջ՝ 239 ff. բայց ի մանաւորի 265 ff.

սիանոնր իրարու հետ շփոթելը՝ բնաւ պատճառ մը չէ զինքը մեղադրելու, եթէ միւս կողմանէ միտ զնելու ըլլանք, որ իւր այս ուսումնասիրութեան բովանդակ շէնքը կազմուած էր Օքսֆորտեան ձեռագրին մատակարարած խեղճ աստղէն:

Մուսլիմ իբն արի Մուսլիմ-Ջարմիի ըսածին նայելով, ամբողջ բիւզանդեան պետութիւնը երկու մեծ մասի կը բաժնուէր, “նահանգք յայնկոյս Ծովու,” եւ “նահանգք յայսկոյս Նեղուցի:” Արաբացւոյն ըրած այս ձեւ բաժանումը, կը համապատասխանէ ըստ ամենայնի Նիկեփորոս Ա. ոյ ատենուան բիւզանդեան աղբերաց բաժանման եղանակին. ἐπισυνάξας δὲ τὰ στρατεύματα, οὐ μόνον ἐκ Θράκης, ἀλλὰ καὶ τῶν περατικῶν θεμάτων (Թեոփ.): Վերջինս շատ անգամ Ասիոյ նահանգները τὰ περατικὰ θέματα հաւաքական անուամբ կը յիշատակէ: Նոյն սծով կը զանազանէ նաեւ կոստանդինոս՝ θέματα τῆς δὺσεως ἤχουν τῆς Εὐρώπης եւ θέματα τῆς ἀνατολῆς ἤχουν τῆς Ἀσίας.

Մեր՝ արաբացի մատենագրէն քաղած ծանօթութեանց մէջէն ամենայարգին է, մինչեւ այս ժամանակ կատարելագոյն անձանօթ մնացած Թափրա թեմը, զոր ըստ de Goejeի՝ Թափրա կարգալու է τὸ τῆς Τάφρου χαλούμενον θέμα. Պետութեան մայրաքաղաքը, մերձակայ արուարձանեայ վայրերովը հանդերձ, մինչեւ Անատոսեան պատը՝ ինքնակաց թեմ մը կը կազմէր: De Goejeի ըրած այս սրբագրութեան ճշգրութեանը մասին հնախօսական սեւէ տարակոյս կամ դժուարութիւն մը չմնաց. զայս կը հաւատտէ այն նահանգին մէկ ստորագրութիւնը, զոր Մասուտիէն քաղելով հոս յառաջ կը բերենք. “Թայլա նահանգ (Ն. Ե. գրի սխալ փխ.՝ Ն. Ե.), ուր կը գտնուի կոստանդնուպոլիս: Իւր սահմաններն են. արեւելքէն՝ նեղուցը, որ Խաղրաց Ծովէն մինչեւ Ասորւոց

Ծովը կը ձգուի, հարաւէն՝ Ասորւոց Ծով, արեւմուտքէն՝ պատ մը, որ Ասորւոց Ծովէն մինչեւ Խաղրաց Ծովը կ'երկնայ եւ կը կոչուի՝ Մակրուն Տիխոս (مقروون تجوس), նշանակութիւնն է՝ երկայն պատ: Այս պատին երկայնութիւնը չորս օրւան ճամբայ է եւ երկու օրւան հեռաւորութիւն ունի Կ. Պոլսէն: Այս նահանգին մեծ մասը կը բաղկանայ գիւղերէ — որոնք Թափուորին եւ պատրկաց կը պատկանին — եւ արօտավայրերէ:

Τῆς Τάφρου կամ τοῦ Τείχους թեմը յոյն աղբերաց մէջ եւս յիշատակուած կը գտնենք սակայն մեղի ցարդ մթին մնացած էր: Արդէն դիւղեփորանեան-թէոդոսեան ժամանակը պետութեան մայրաքաղաքին համար՝ ըստ օրինակի Հռոմայ, առանձին վարչութիւն մը սահմանած էր, որուն գլուխը կը կոչուէր կոստակալ կոստանդնուպոլսոյ (ἐπαρχος τῆς πόλεως.) Նման Եգիպտոսի եւ Իլիրիոյ կոստակալներուն, կոստանդնուպոլսոյ կոստակալն ալ յետյուստինիանեան ժամանակները իւր վրան զինուորական պաշտօններ եւս առաւ: Շատ հաւանական է, որ τῆς Τάφρου թեմը Թրակիոյ հետ միացընողը՝ Լեւոն Խմաստասէր կայրն ըլլայ:

Թրակեան բանակաթեմը սահմանապահութեան պաշտօնն ունէր ընդդէմ հիւսիսային ազգաց: Մարիկեայ օրով արդէն այս բանակաթեմին անունը յիշատակուած կը գտնենք: Թրակեան գնդերը նախ ընդդէմ Աւարաց եւ յետոյ նաեւ Սլաւներու եւ Բուլղարներու դէմ ստիպուած էին բիւզանդեան պետութեան եւրոպական երկիրները պաշտպանել, իրոնց ընդարձակութիւնը՝ նորանոր կորուստներու պատճառաւ, երթալով կը նուազէր:

Մակեդոնիա իբր առանձին թեմ մը ըլլալուն վերջը կը յիշատակուի: Այս թեմին մեզի ծանօթ առաջին հրամանատարը եղած է (813) Յովհաննէս պատրիկ եւ հրամանատար Մակեդոնիոյ.

(Թեոփ.): Ստաւրակիոսի՝ Սլաւներու վրայ տարած փառաւոր յաղթանակին վարձքն եղաւ, Մակեդոնիոյ՝ Թրակիայէ անջատուելով, ուրոյն բանակաթեմի մը վերածուիլը:

Պեղրպոնէսեան թեմին ծագումը Ը. դարուն վերջերը եւ Թ. ին սկիզբները կրնայ եղած ըլլալ այս թեմին առաջին զորավարն եղած է՝ Թեոփոստոս Պրոտոպաթար: Հելլաս թեմին ծագումն եւս, հաւանականագոյնսնոյն ժամանակներն եղած պիտի ըլլայ: Իբն Խորդադբէի երկու վերջին թեմերու մասին ամենեւին յիշատակութիւն չընելը ասով միայն կրնայ մեկնուիլ, որ նոյն ատեն անոնք տալաւին Մակեդոնիոյ մասը կը համարուէին:

Ունցնինք այժմ ասիական բանակաթեմերու: Ուսիկիոն՝ անձնապահ զորաց գումարտակը, երէք զորաբաժնի կը բաժնուէր — Պափղագոնիա, Ոպտիմոտոն եւ Ուսիկիոն: Շատ հաւանական է որ, այս բաժանման հեղինակը Աոստ. Աոպրոնիմոս կայսրն ըլլայ, Արտաւազդայ կործանմանէն ետքը: Արտաւազդ՝ կայսրութիւնը յինքն յափշտակել ուզող վերջին թիկնապահապետն եղաւ: Այս դէպքը պատճառ տուաւ ասիացի թիկնապահաց պետին ունեցած հզօր իշխանութեանը չափաւորուելուն: Գրեթէ ասոր նման պատճառք եղած պիտի ըլլան Հայկական բանակաթեմին հրամանատարին եւս ունեցած իշխանութեանը նուազելուն, զոր քիչ մը ետքը պիտի տեսնենք:

Հաւանական է թէ Ուսիկիոնի այս ասործանարկութեան հետեւութիւնն ըլլայ, մինչեւ նոյն ժամանակ սոյն գումարտակին բարձրագոյն հրամանատարութեան հետ կցուած «Պատրիկ» փոխորդին՝ հրամանատարին վրայէն բարձուիլը: 765ին եւ 796ին յիշատակուած Ուսիկիոնի հրամանատարը πατριχίος փոխորդ չեն կրեր: Թէեւ 799ին Παύλος πατριχίος καὶ χόρης τοῦ Ὁφειχίου կը յիշատակուի, սակայն յայտնի է թէ այս՝ Պաւղոսի

անձին հետ պատահական եղանակաւ յարած ասործան մըն է եւ ոչ՝ պաշտաման վրայ ի հարկէ կցուած: Բուկելարիոն ոչ շատ մեծատարած բանակաթեմին հրամանատարին Թ. դարուն ի պաշտօնէ Պատրիկ յորջորջուելը շատ զարմանալի է, մինչդեռ անդին միեւնոյն ատեն յերեւան ելած եւ իւր հաւատարմութեամբը համբաւաւոր Թրակիսիոն բանակաթեմը զուրկ էր այս բարձրաստիճան փոխորդէն: Տարակոյս չկայ որ Բուկելարացւոց եւ իրենց հրամանատարին 793ին պետութեան ցոյց տուած մեծ ծառայութիւնը՝ զիրենք այսպիսի վարձուց արժանացուց:

Այս ժամանակէն սկսեալ պետութեան մէջ շարունակեալ ձգտում մը կը տեսնուի մեծատարած հրամանատարութեանց սահմաններն ամփոփելու, որպէս զի չըլլայ թէ հրամանատարը շատ զօրանալով, թագաւորութեան եւս թեկն ածեն: Լէւոն Գ. ի ատեն Թրակեսացւոց զորաբաժնին Արեւելեան մեծ թեմէն անջատիլը վերը տեսնուի. այժմ անկէ երկու ուրիշ սահմանադաւառք եւս կը բաժնուին, այսինքն՝ Կապադովկիա (հինն Կապադովկիա Բ.) եւ Սելեւկիա (հինն Իսաւրիա), որոնց կուսակալք՝ Արեւելեանէն բոլորովին անկախ հրամանատարութիւն ունէին: Առաջինն առ Աոստ. Ծիր. կը կոչուի (վսն. Թեմ. 20, 1 եւ 10) Կապադովկիա փոքր, որ այն ինչ զանուն թեմի զանձամբ էառ: Բացայայտ եւս կը գրէ «վսն. Վարչութեան պետութեան», մէջ 224, 18, թէ յառաջագոյն Կապադովկիա Արեւելեան բանակաթեմին մէկ վաշտը (turma) կը կացուցանէր, որ յետոյ զատ գումարտակի կամ բանակաթեմի վերածուեցաւ: Իսկ Սելեւկիա անկախ ըլլալովն հանդերձ, երկրորդ կարգի հրամանատարութիւն ունէր միայն: Ըստ հետեւորդի իւր կուսակալը ոչ թէ στρατηγός (հատուածապետ), այլ պարզապէս χλειςουράρχης (սահմանապահ կոմս) կը յորջորջուէր: Ասկէ բացա-

յայտ կը տեսնուի Սելեւկիա սահմանադաւառին՝
իւր «տանն ամրոցներովը», պետութեան համար
ունեցած մեծ կարեւորութիւնը:

Սերջապէս Հայկական մեծ Բանակաթեմին
ալ փոքր թեմի մ'ամփոփուելն այս ժամանակները
կ'իջնայ. Իրմէ կ'անջատուի՝ Սելեւկիոյ նման՝ Սահ-
մանապահ կոմսի մ'իշխանութեան ենթարկուած
Քարսիանոն թեմը, որ Ա. Գաղատիոյ եւ Ա. Կա-
պադովկիոյ մասերէն կազմուած էր: «Միջին կողմն
աշխարհին (Գամրաց) անուանէր Քարսիանոն՝ յիշ-
խանէ ումննէ Քարսիսն կոչեցելոյ — որ բնծայե-
ցոյց զանձն երեւելի ի պատերազմունս մղեալս ընդ-
դէմ Պարսից.» Կոստ. վան. Թեմ. 20, 4: Այս
դիւանական անաղութեան մէջ եթէ գտնուի իսկ
պատմական բան մը, սակայն եւ այնպէս դժուարին
է ժամանակը որոշել: Թէոփիղեայ կամ Միքայէլ
Արքշտի՝ Աբասեանց դէմ մղած պատերազմներուն
վրայ կարելի չէ մտածել, ինչու որ ըստ Իբն Խոր-
դադբէի այս անուան գոյութիւնը առ նուազն մին-
չեւ Միքայէլ Թոթով կրնայ յետաձգուիլ: Իրե-
նեայ եւ Նիկեփորեայ ընդդէմ Աբաբացոց տուած
ճակատներն ալ անյաջող ելք մ'ունեցած էին:
Ուստի եւ այս եղանակաւ կարելի չէ մեկնել: Քար-
սիոնի՝ Հայկական թեմէն բաժնուելուն պատճառն
ի հարկէ բոլորովին տարբեր բան մ'ըլլալու էր:

Կոստանդինոս կայսրը 15 Յունուար 793ին
անմիտ ու անխորհուրդ գործ մը կ'ընէ, զԻրենէ՝ իւր
մայրը, դարձեալ գահակալութեան ամբառնալով:
Այսպիսի նորութեան մը դէմ Հայկական թեմը
խռովութիւն կը յարուցանէ եւ իւր ընդհ. հրամա-
նատար զԱլէքսը, որ պաշտօնէն վար անուելով
Կ. Պոլիս կոչուած ու Պատրիկ տիտղոսն ընդունած
էր՝, սպառնալեօք ետ կը պահանջէ: Հետեւեալ

1 Թէոփ. 724, 8: Այս շատ կարեւոր կտորէն կ'իմա-
նանք թէ, Հայկական թեմին հրամանատարութիւնը՝ նոյն
ատենները ոչ-Պատրիկաց եւս կը շնորհուրէր:

տարին 793/94 իրաց վիճակը շատ աւելի կնճռեալ
կերպարանք կ'առնու. «Յայսմ ամի լուեալ Հայոց,
եթէ (կայսրն Կոստանդինոս) ետ խլել աչս զԱղեք-
սեայ, կալեալ զգորավարս իւրեանց զԹեոդորոս եւ
զԿամուղեանոս պատրիկ՝ արկին իբանտ: Իբրեւ զգաստ
լինէր այսմ թագաւորն, առաքէր ի վերայնոցս զԿոս-
տանդինոս Արտաշիր զփոխանակ-անձնապահապետ
իւր եւ զՔրիւտոքերէս զորավար Բուկեղարացոց,
ընդ գունդս իւրաքանչիւր թեմիցն, զի ի հնազան-
դութիւնն դնոսա ամիցն: Իսկ Հայոց հարեալ նոցա
ի դիմի, զերկոսին եւս զըռամբ ամին եւ կուրացու-
ցին. բազումք անկան յերկոցունց կողմանց յառաջ-
նում ամի ընդիկտիոնի, յամնեանն նոյնմբերի...
Յետ հանդիսի Ս. Զատիկի՝ կայսրն զամենայն հա-
մարէն գումարտական զիւրաքանչիւր թեմիցն շուրջ
զիւրեւ առեալ խաղաց գնաց ի վերայ թեմին Հայոց
մարտի պատերազմաւ: Ի քսաներորդ եթներորդ
աւուր ամնեանն Մայիսի, յառաջնում ամի ընդիկ-
տիոնի, յաւուր կիւրակէի Պենտակոստէից՝ հարան
ընդ միմեանս. այլ նենդ գործեալ նիզակակցացն
Հայոց մատնեցին զոսա. եւ կալեալ (կայսեր) զպար-
տեալսն զամենայն, ետ հատանել զգլուխ զԱնդրո-
նիկեայ՝ անձնապահի եւ զնոցին վաշտապետի,
զԹէոփիղեայ վաշտապետի եւ զՎրիգորի եպիսկո-
պոսի Մինոպեցոց քաղաքին: Իսկ զմանս ի մնա-
ցելոց անտի մատնեաց ի տանջանս եւ զայլս աքոս-
րեաց: Եւ հանեալ արս բիրաւորս յամրոցէ անտի
(Կողոնիայ), եմոյժ գնոսա կապեալս ի քաղաքն ընդ
գունն Բղաքեռնացոց: Ի քսաներորդ չորրորդ
աւուր Յունիս ամսոյ, յերկաբաթուով, յերեսս իւ-
րաքանչիւր ի նոցանէ սեւադեղով դրոշմեալ նշա-
նակէ՝ Հայ նենգաւոր, եւ ցրուէ գնոսա ընդ Միկի-
լիս եւ ընդ այլ կողես:» Թէոփ. 726, 5 — 727, 7:

Չարբարոյ մօրն ազդեցութեան տակ եղող
աննկարագիր կայսրը, իւր անձնական իշխանու-
թեան ամենահաւատարիմ նեցուկներն ալ այս

եղանակաւ քայքայեց փճացուց: Հայկական զու-
մարտակին մէջ անթիւ անհամար հայազգի զորա-
կանք կը ծառայէին: Լեւոն Գ. ի ժամանակ, Ար-
տաւարը՝ իւր հատուածապետը, ինչպէս անունէն
իսկ յայտնի է, ի ծնէ Հայ էր (Թերեւս Պահլաւունի):
Հայ նախարարը (σατραπαι) եւ ազատը (ἄξατο):
Արայուց հետ հռոմէական այրուծիոյն (Καβαλλα-
ριχὰ θέματα) ամէնէն ընտիր մասը կը կազմէին:
Երբ այս արի ու անվեհեր դունդը իւր նախկին
մեծութենէն բարձրովն մերկացած՝ աստիճանարկ
կ'ըլլայ: Հետո ու ըմբոստ զորականներէ բաղկացած
քանի մը ջոկատ Միկիլիոյ ու արեւմտեան կղզեաց
պատժոյ զօրանոցները կը ղեկուին, ուր զինուորա-
կան ծառայութիւնը մշտնջենաւոր պատերազմ մըն
էր ի կեանս եւ ի մահ ընդ դէմ սպանիական-ափրի-
կեան Արարաց: Հայկական բանակին դէմ ձեռք
առնուած այս խիստ միջոցներն ահա սկիզբ եղան, սոյն
բանակաթեմին՝ քանի մը մասանց բաժնուելով,
երկու նոր — Քարսիանոն եւ Խաղզիա (Պողեմոնեան
Պանոսս եւ Փատիսի մէկ մասը) — զօրաբաժիններու
ծնունդ տրուելուն: Քարսիանոն մինչեւ նոյն ատեն
Հայկական թեմին մէկ վաշտն էր: Անկախութեան
բարձրացած այս զօրաբաժնի հրամանատարին պա-
տուոյ աստիճանը՝ առ ժամս Սահմանապահ կոմս
էր լոկ: Հաղիւ հարիւր տարի ետքը ընդհ. հրամա-
նատարութեան աստիճանին կը բարձրանայ: Կա-
պադովկիոյ նահանգին Հայկական բանակաթեմէն
անջատուելէն ետքը, Սեւ ծովու ծովեղբերայ ա-
րեւելեան երկիրներն ալ Հայկականէն զատուելով
ուրոյն թեմի մը կը վերածուին՝ Խաղզիա անուամբ,
որ նախնական ժամանակներէ հետէ ազգազրական
տեսակէտէ առեալ մեծ նշանակութիւն ունեցող
եւ միանգամայն շատ հին ազգերու բնակարան եղող
այս ծովեղբերին անունն էր: Այս զօրաբաժնին եւս
հրամանատարը հաւանականագոյնս առաջնոյն պէս՝
Սահմանակոմս եղած պիտի ըլլայ:

Թ.

Ի-բառնակիւր գոմարտակին ունեցած զինուորական
զօրութիւնը ըստ կարգի:

De Goeje Իբն Խորդադբէի հրատարակու-
թեան ետեւը առ մէկ յաւելուածն ալ կցած է՝
„Extraits du livre de l'impôt foncier par
Abou'l-Faradj Kodâma ibn Ga'far le secrétaire“
(անդ էջ՝ 144 ff). Աբու'լ Ֆարաջ կողման իբն Ջա-
ֆար բազազդին՝ իւր բիւզանդեան թեմերու հա-
մառօտութեանը մէջ պարզապէս Իբն Խորդադբէի
գիրքը ծայրաքաղ ընդօրինակած է. սակայն ինքն
եւս իւր կողմանէ շատ կարեւոր յաւելուածներ վրան
աւելցուցած է, որոնցմէ կ'իմանանք նոյն ժամա-
նակուան իւրաքանչիւր զօրաբաժնին ունեցած զօ-
րութիւնը:

Ա. Յայնէոյ նեղուցի գոմարտակ երեւնաւնք.

Անուն զումարտակին	Զօրութիւնը
1. Թարբլա (բնագիրը՝ Թաեալա)	24.000 զինուոր
2. Տարակիա հրմնարի. մը տակ	5.000 „
3. (Մակադունիա)	կը պակսի:

Բ. Յայնէոյ նեղուցի գոմարտակ աստու-մէջ նահանք.

Անուն զումարտակին	Զօրութիւնը
4. Աֆլաջունիա	10.000 զինուոր (°)
5. ալ-Ոպթիբատի	4.000 „
6. ալ-Ոպսիկ	6.000 „
7. ալ-Թարգասիս	6.000 „
8. ան-Նաթուլիկ	15.000 „
9. Սալուկիա	5.000 „
10. ալ-Կաբաղոկ	4.000 „
11. Խարսանա	4.000 „
12. ալ-Բսկոլար	8.000 „
13. ալ-Արմինիակ	4.000 „
14. ալ-Խաղզիա	4.000 „
Ընդ ամէնը	70.000 զինուոր:

Բանակաթեմերու ամբողջական գումարը 60.000ը չ'անցնիր: Հոս այս համեմատական ցուցակին մէջ Պափղադոնիան եւս կը պակսէր. որուն de Goeje թէութեամբ 10.000 զինուոր վերադարձ է: Սակայն Պաղադոնիոյ պէս անշահանակ ու վատահամբաւ զորաբաժնի մը համար այնչափ բաղմամբուն գունդ ենթադրելը՝ ըստ իս շատ չափազանց է: Պափղադոնիոյ զորաբաժինը վատ էր. *Τὸ δὲ θέμα τὸ χαλούμενον Παφλαγόνων ἀρχαϊότατον ἔθνος ἐστὶ καὶ ἐπιψογον, ἐπὶ ἀναίσχυντια τε καὶ καχοτροπία διαβαλλόμενον. (Թեմն որ կոչի Պափղադոնացւոց, է ազդ ինչ յիմար եւ խոտան եւ անուանի լըբութեամբն իբրով եւ նենգութեամբ). կրտտ. վասն Թեմ. 29, 5:*

Եթէ այս բանակաթեմը իրապէս 10.000ի զորութիւն ունենար, անշուշտ այլոց առջեւ տւելի մեծ վարկ ու համբաւ կը վայելէր: Յամենայն դէպս Պափղադոնիա սակաւաձեռն զորաբաժին մ'ունենցած պիտի բլլայ: Ասոր ներհակ Հայկական բանակաթեմին համար միայն 4000 մարդ չափազանց անհաւանական է, նոյն իսկ եթէ ենթադրելու ալ բլլանք, որ սոյն բանակաթեմը իւր է՞ եւ Ը՞ դարու սկիզբները ունեցած փոյլը սակաւ ինչ նսեմացուցած էր: Սակայն Պատրիկ մը 4000 հոգւոյ վրայ հրամանատարութիւն չ'ըներ: Ուստի շատ հաւանական է, որ ընդօրինակողը յաջորդ Խաղդիա թեմին 4000ը, անմտադրութեամբ վերնոյն գրած բլլայ: Ըստ հետեւորդի, ես Հայկական թեմին 4000ը կը փոխեմ 10.000ի. իսկ Պափղադոնիոյ կը թողում 4000 միայն. ասով ասիական երեք Պատրիկաց հրամանատարութեան տակ կը գտնուին, ասիական երեք մեծադոյն գումարտակը, այսինքն՝

Արեւելեան	15.000
Հայկական	10.000
Բուկեղարիոն	8.000

Վերջապէս կողման այս զորաբաժիններու մասին հետեւեալ ծանօթութիւնն ալ կու տայ de Goeje էջ 199. Մահմետական պետութեան գիմաց ճակատ առ ճակատ կեցած այս տասնումէկ նահանգաց մէջ գտնուող ճիւղեր ու ոտանաւոր զորաց ամբողջական գումարը 70.000ի կը հասնի, առանց գուգաղն ի միասին հաշուելու:

Իբն Խորդադբէի (հրտ. de Goeje էջ 88 ff.) Պատրիկներու մասին տուած տեղեկութիւնն ալ շատ կարեւոր է. իւր ըսածին համաձայն վեց Պատրիկ կոստանդնուպոլիս եւ վեցը նահանգները կը նստէին: Ասոնց երեքը, այսինքն՝ Ամուրիաի, Անկիւրիոյ եւ ալ-Արմինիակի Պատրիկները, յայնկոյնեղուցի գտնուող թեմերու (*περατικά θέματα*) կը վերաբերին: Բուկեղարիոն թեմին զորավարին Պատրիկութեան բարձրանալը հաւանական է թէ 793/4 թուականին այն զորաբաժինը զորավար Քրիւսոբրեայ՝ Հայոց գումարտակին մէջ ծագած ապստամբութեան զուլուելուն համար բրած մեծ ծառայութեանցը փոխարէն արիտուր մ'եղած պիտի բլլայ: կոստանդինէ ու Իրենէէ այնպէս խստադոյնս պատուհասակիր եղած հայագունդ գումարտակը կ'երեւայ թէ իւր հայրենակից — Լեւոն Ե.ի (813—820) առջեւ դարձեալ շնորհք կը գտնէ: Ինքը գահը բարձրանալէն ետքը՝ զՄանուէլ, Միքայէլի տաղանդաւոր որդին, որ Ռանգարեան անկած տան անձնատուր էր եղած, Պատրիկ արտոնով կը պատուէ. *καὶ Μανουὴλ δὲ τὸν Μιχαὴλ πρωτοστράτορα πατριζίους ἔγχεαταλέξας καὶ στρατηγὸν τιμήσας τῶν Ἀρμενίων, „οὐκ ἔδει σε“ ἔφη „πρὸς τὸν κατ' ἐμοῦ ὀπλίξεισθαι πόλεμον, σύμβουλον τοῦ βασιλέως καὶ τῆς Προχοπίας γενόμενον. Թեոփ. Ըար. 24, 2 ff.* Իբն Խորդադբէի ասիական բանակաթեմերու մասին պատմածներուն ստոյգ բլլալուն նշանաւոր ապացոյց մ'ունինք — Թրակեական

Թեմի զօրավարին, Թեոդորայ կայսրուհւոյն ու վարդայ եղբօր — Պեդրոնեայ՝ 863ին Եփեսոսի ժամ, Պոսոն գիւղի ու Լալակոն գետի քով եւ Կիւրիսեան գաշտի վրայ ընդդէմ Արաբացոց տարած մեծ յաղթութեան ստորագրութիւնը: Պատմագիրն այս դէպքը ձշգիւ ու մանրամասն կը ստորագրէ:

«Երբ Պետրոնաս կ'իմանայ, թէ թշնամին այս կողմը բանակ զարկած է, իւր առաջին ջանքը կ'ըլլայ՝ անոր փախտեան ամէն ճամբաները զրաւել բռնել: Ուստի եւ շուտ մը Հայկական ու Բուլկեղարեան գումարտակներու զօրավարները՝ Գողոնիացի ու պոփղագոնացի գնդերու հետ հիւսիսային կողմը կը կարգէ: Հարաւային կողմը կը կեցընէ Արեւելեան, Ոփսիկոն ու Ապպադովկիոյ գումարտակներու զօրավարները, Սեղեւկիոյ ու Քարսիանոն սահմանակիցութեանց զօրաբաժիններովը: Իսկ արեւմտեան կողմն ինքը կը բռնէ չորս կայսերական անձնապահ գնդերու, Թրակիոյ ու Մակեդոնիոյ զօրավարներուն հետ, որոնք սուրբ էին Բուղղարաց հետ խաղաղութիւն եղած ատեն, ասիացի գնդերու հետ միացած պատերազմելու. ասոնցմէ զատ Թրակեսեան գումարտակն եւս իւր հետն էր առած:», Թեոփ. 181, 9—20: Այս չորս τάγματα βασιλλικά (կայսերական գունդք) բաւաճը կը համապատասխանէ կողմաձի՛ յիշատակած կայսերական անձնապահաց չորս τάγματα՝ καβαλλαρικά

¹ Կողմա՛ իւր կիտար ալ խարաջ անուն մասունին մէջ (հրա. de Goeje Bibliotheca geographorum Arab. P. VI) էջ 196 ff. հետեւեալը կը գրէ Վ. Պոլիս նստող գնդերու մասին. «Կոստանդնուպոլսն, արքայանիստ քաղաքը կեցող զօրաց թիւը 24.000 կը հաշուուի, որոնց 16.000ը ձիաւոր եւ 8000ը հետեւակ են: Զիւարները չորս գնդի կը բաժնուին: Առաջինը՝ 4000 հոգեով կը կացուցանէ Սիուրեան գունդը, մեծ Գոմեստիկի հրամանատարութեան տակ, միեւնոյն ժամանակ նաեւ ընդհ. Հրամանատար է բովանդակ

= ձիաւորաց գնդերուն: Թեոփանեայ պատմածին՝ կողմայէն ունեցած տարբերութիւնը միայն սաչափս է, որ խաղաղութեան անունը հոս կը պակսի, բայց անոր տեղ դրուած է կողոնիա: Սակայն կարելի չէ ենթադրել, թէ կողոնիա՝ խաղաղութեան ուրիշ մէկ անունն ըլլայ, վասն զի յետագայ ժամանակները կողոնիա թեմը կազմող երկիրները՝ Իբն Խորդադբէի ժամանակ տակաւին Հայկական բանակաթեմին կը վերաբերէին: կողոնիա դեովերջնոյն մայրաքաղաքն էր, մինչ արդէն խաղաղա՛ Հայկական բնակաթեմին քով գոյութիւն ունէր իբր զատ եւ ուրոյն բանակաթեմ: Հաւանականագոյնս Κολωνειαի յաջորդող [καὶ Χαλδίας] անունը պարզապէս աչքի վրիպմամբ ինկած պիտի ըլլայ: կողոնիայի՛ զատ բանակաթեմի վերածուիլը, յամենայն դէպս Թեոդորայի ատենները կրնայ պատահած ըլլալ: Երկու զօրաբաժիններու այրուծին գրեթէ միշտ իրարու հետ միացած կը յիշատակուին: Այսպէս Բարսեղ Մակեդոնացին զանոնք միասին կը ղեկէ, ընդ մէջ Եփրատայ եւ Արածանոյ արշաւանք դնելու. ἰδίᾳ δὲ τοῦς Χάλδους καὶ Ἀρσίνου κελεύσας καταδραμεῖν. Թեոփ. Շար. 269, 16:

բանակին եւ կարգադիր զօրաժողովներու: Երկրորդ գունդը նոյնպէս 4000 հոգեով, կը կոչուի — Տակոսի: Գրուեալի ի հրամանին տակ գանուող՝ նմանապէս 4000է բաղկացած երրորդ — Եկուրիտք (ἔξκουριτον) գունդը կը ներկայացընէ անձնապահաց դասը: Զորքորդը Սիուրաբեանք՝ 4000 հոգեով՝ որոնք թագաւորին ճամբորդութեանցը միշտ կ'ընկերանային: Հետեւեալագօրն երկուքի կը բաժնուի, մին կը կոչուի Ուպիմատես, միւսը՝ Կումերա. իւրաքանչիւրը 4000 հոգեով: Այս անուանց մեծագոյն մասին ձեւը ենթադրական է. վասն զի յոյն անուանց արաբական բնագրէն ընթերցումը՝ տառերու սխալ կիտարութեանց պատճառաւ, շատ զգուարացած է:

Ժ.

Ա-ի-ի-ն-ն ին-ն-ը-ն-ն +աղ-ն-ը-ն-ն Ը-ն-ն Խ-ն-ն-ը-ն-ն է-
Կ. Ծ-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն:

Խորհարգքէ գրեթէ ամէն մէկ նահանգին գլխաւոր քաղաքն եւ միւս ամրոցաց թիւը կը նշանակէ: Եթէ առիակն թեմերուն մասին խորհարգքէի աւանդածները՝ Կ. Ծիրանածնի գրածներուն հետ համեմատելու ըլլանք, շատ մեծ համաձայնութիւն այս երկուքին մէջ կը տեսնենք: Խորհարգքէի ամրոց անուանածները՝ Ծիրանածնի քով πόλις ἐπίσημοι (նշանաւոր քաղաքք) նշանակուած են: Ահա երկուքին համեմատական տարտակը՝

Պ-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն.

որ հինգ ամրոց ու-
նի. (Խորհարգքէ):

Պափղագոնիոյ նշանաւոր քաղաքներն ասոնք են՝ 1. Գանգրա՝ մայրաքաղաք. 2. Ամաստրա, 3. Սորա, 4. Գադիւրբա, 5. Յոնոպոլիս, 6. Պոմպուպոլիս
Կ. Ծ-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն էջ 30:

Ո-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն.

Այս նահանգն ու-
նի տասը ամրոց եւ
նեկոմեդիա... քա-
ղաքք:

Ասոր նշանաւոր քաղաքներն են՝
1. Նիկոմեդիա՝ մայրաքաղաք.
2. Հեղենոպոլիս, 3. Պրենետոս,
4. Աստակոս, 5. Պարթենոպոլիս.
էջ 27:

Ո-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն.

ուրի տասը ամրոց
եւ Նեկիա անուն
քաղաքը:

Ոփսիկիոն անուանուած թեմին ունեցած նշանաւոր քաղաքներն ասոնք են՝ 1. Նեկիա՝ մայրաքաղաք, 2. Կոսիւէոն, 3. Գորիւղէոն, 4. Միդէոն, 5. Ապամէա, 6. Միւրլէա, 7. Ղամփուսկոս, 8. Պարիոն, 9. Կիւզիկոս, 10. Արիւրոս. էջ 26:

Իբն խորհարգքէ առանց մայրաքաղաքի տասը քաղաք կը հաշուէ:

Թրակեսեան թեմին համեմատութիւնը չենք կրնար բնեւ, վասն զի Իբն խորհարգքէ՝ Եփեսոսէ զատ միայն չորս ամրոց կը նշանակէ, մինչդեռ Կոստանդին՝ 21է աւելի, որոնց մէջէն գժուարին է 4 զինուորական ամրոցները ստոյգ որոշել: Նմանապէս Արեւելեան բանակթեմին մէջ՝ Ամուրիա քաղաքին հետ 4 ամրոց եւ դեռ ուրիշ 30 բերդ կը յիշատակէ: Կոստանդինի համեմատական տարտակը հոս զմեզ թողլէք կ'ընէ:

Ք-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն.

Բաց ի խարշնա (خارشنه) գլխաւոր քաղաքէն, ուրիշ դեռ չորս ամրոց ալ ունի:

Առաջին կուսակալութեան (Քարսիանոն) մէջ չորս նշանաւոր քաղաք կայ. 1. Կեսարիա՝ մայրաքաղաք, 2. Նիւսա՝ քաղաք, 3. Թերմա, 4. Հուգեպոզանդոս. էջ 20:

Ասոնք Հիերոկղեայ՝ Ա. Կապադովկիոյ մէջ յիշատակած քաղաքներն են: Քարսիանոն թեմը (սահմանազաւառը) Թ. դարուն՝ Ա. Կապադովկիոյ ունեցած տարածութեանը կը համապատասխանէր: Լեւոն Չ. Փիլիսոփան (886—911) Բուկեղարիոն եւ Հայկական թեմերէ մեծատարած երկիրներ կարելով՝ Քարսիանոնի հետ կը միացընէ:

Բ-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն-ն.

Հոս կը տեսնուի Անկիւրա քաղաքը, յիշատակէ տասուի-րէք ամրոց:

Բուկեղարիոն թեմը կազմող քաղաքներն են՝ 1. Անկիւրա մայրաքաղաք Գաղատացոց, 2. Կղազիոպոլիս՝ այս եւս մայրաքաղաք Մարիանկիւնացոց, 3. Հերակիա, 4. Պրուսիաս, 5. Տէիոն. էջ 28:

Լեւոն քրիստոսասէր կայսեր ժամանակ Կապադովկիոյ փոխանջուեցան Բուկեղարիոն թեմին հետեւեալ զինուորական շրջանակները (βάνδα). տեղակալու-

Թիւն* (τοποτηρησία) Բարեւոյ, տեղակալութիւն Բաղրադոնեայ, տեղակալութիւն Ասպոնայ եւ տեղակալութիւն Ակարբեայ. վասն Վարչ. պետ. 225, 5:

(Նոյն) Լեւոն քրիստոսատէր կայսեր օրով, Բուկեղարին Թեմն՝ Քարսիանոն Թեմին փոխանցուեցան Տեառեալ զինուորական շրջանակները. տեղակալութիւն Միւրիոկեփաղեայ, տեղակալութիւն սրբոյ Խաչի եւ տեղակալութիւն Բերինուպողեայ, որոնցմով կազմուեցաւ զինուորական վիճակ մը (τοῦθμα), որ այժմ Սանիանա կ'անուանուի (Կոստ. անդ 225, 15):

Ուրեմն Բուկեղարին Թեմը՝ յառաջ քան Լեւոն Զ.ի բրած նորոգութիւնքը, 5 քաղաք, 4 զինուորական վիճակ կամ տեղակալութիւն + 3 զինուորական վիճակ կամ տեղակալութիւն ունէր, ուստի եւ ընդ ամէնը կ'ըլլայ 12 զին. վիճակ: Եթէ Իբն Խորդադբէի Թւերը ճիշդ են, մեզի երեք անուն դեռ կը պակսի:

Հ-յ-ւ-ւ-ւ Բ-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ-ւ.

Ունի կողմնեա եւ Կապադովկիա Գ., որ այժմ տանուվեց ամրոց: Հայկական բանակաթեմ կը կո-

* Բանակաթեմը կը բաժնուէր գիմնոպոլիսն վիճակներու, վիճակը՝ կը ստորաբաժանուէր դարձնալ գին. շրջանակներու կամ գաւառակներու, որոնք տեղակալութիւնք կ'անուանուէին: Du Cange իւր միջին դարեան կամ ոչ-դասական յունարէն լեզուի համար ներդնակած սքանչելի Բառարանին մէջ տեղակալութիւնք բառն սասնկ կը մեկնէ. Τοποτηρησία — Vicariatus. Scribit Porphyrogenitus lib. I. de Them. c. 16. Στρατηγίδας, seu Thematum et provinciarum praefecturas divisas fuisse eis τούθμας, turmas vero eis βάνδα, ἤτοι τοποτηρησίας... Հմմտ. անդ նաև βάνδοι τι τούθμα բառերուն մեկնութիւնը: Ժ. Թ.

չուի, եօթը քաղաք ունի. Ամասիա, Իրսփրա, Զաղիքոս, Անդրապա, Ամսոս. Նեոկեսարիա. Սինոպէ. էջ 21, 5:

Կողոնիա անառիկ եւ սեպ ամրոց մըն է. եւ այս փոքրիկ քաղաքին անուամբը երկիրն ալ Կողոնիա կը կոչուի . . Սկեզն է՝ Փոքր Հայք, սկսելով Նեոկեսարիա քաղաքէն եւ Փաղաղոս անուն լեռնէն, կը տարածուի մինչեւ Արարակացւոց քաղաքը . . . եւ կը հասնի մինչեւ Նիկոպոլիս եւ Տեփրիկէ . . . Այս է Կողոնիան. վն. Թեմ. 31, 7:

Սերաստիա Թեմն ալ նմանապէս Բ. Հայքէն կը սկսի. վն. Թեմ. 32, 2:

Լեւոն քրիստոսատէր կայսեր ժամանակ . . . Հայկական բանակաթեմն՝ Քարսիանոն բանակաթեմին անցուեցան Տեառեալ զինուորական վիճակները. տեղակալութիւն Կոմոդոմնայ, տեղակալութիւն Տարիայ. վասն Վարչ. 225, 6:

Լեւոն քրիստոսատէր կայսեր ժամանակ, Լարիսա՝ Սերաստիոյ մէկ վիճակն էր. վասն Վարչ. 227, 6:

Կամախ վիճակը Կողոնիաի բերդն էր. վասն Վարչ. 226, 8:

Կողոնիան եւս հաշուին մէջ առնելով՝ 16 քաղաք կ'ունենանք, ուստի եւ Իբն Խորդադբէի նշանակած Թւէն մէկ պակաս, եթէ վերջինս սխալմամբ Կողոնիան հաշուէն դուրս ձգած չէ:

Խ-դ-դ-ւ-ւ.

Վեց ամրոց ունի: Խաղաղիս անուանուած Թեմն ու Տրապեզուս մայրաքաղաքը՝ գաղթականութիւնք են Հելլենացւոց. վն. Թեմ. 30, 9:

Եկեղեաց գաւառը Խաղաղիոյ կը վերաբերէր. վասն Վարչ. 226, 9:

Ներքին եւ միջին կողմերը՝ Փոքուն Հայոց սահմանադրուիներն են: Ասոր կը վկայեն ինքնին իսկ իրենց անունները. Եկեղեցաց, Սպեր եւ Խոզան*. վասն թեմ. 30, 11:

* Մեծ Հայոց այս երեք գաւառներուն անուանց ձեւերը յոյս քննարկին մէջ շատ կասկածարուած են: Առ Կոստանդնուսի վան. թեմ. 30, վան. վարչ. 186, 187, 226 եւն ստէպ յիշատակուած Կելէշորի անունը, որ սկզբնատառ 'Ա կամ' 'Ե ծայնաւորին կորստենէն զատ' քուն նախնական տիպարէն շատ մեծ խոտորում մը չի ցուցնէր, քովը յիշատակուած միւս գաւառներուն տեղադրական դիրքէն նետեցընելով, կը համապատասխանէ Բարձր Հայոց՝ Եկեղեցաց գաւառին: Արտաքին մատենադարաց (Ստր., Պտղոմ., Պրոկ. եւն) ծանօթ է այս գաւառը՝ Աքիւսիոյ կամ՝ Աքիւսիոյ անուամբ: Տուրքից անուան մէջ — որ նոյն է Բարձր Հայոց Սպեր գաւառին նետ — եթէ ուղղակի տոյն անուան յունականացած Տոսպուրից (Ստր. ժԱ.) ձեւին աղաւաղումը չէ, յայտնի կը տեսնուի յն. π — π տառին սխալմամբ յի փոխուած ըլլալը:

Գծուարին է Կոստանդնի քով անգամ մը մեայն յիշուած Գուզանոս անձամբ գաւառին աշխարհագրական դիրքն որոշել: Եթէ հնշման նայինք, շատ կը մերձենայ վանայ ծովու հարաւային կողմը գտնուող արդի Խիզան գաւառակին, եւ կարելի իսկ էր իրարու նետ նոյնացընել, եթէ ստորագրութեան համապատասխանէր: Կայսեր քրած տեղագրութեան համաձայն, Փորքուն Հայոց եւ Խաղտեաց թեմին սահմանագլխոց կից ըլլալու են այս վերոյիշեալ գաւառները. ապա ուրեմն Բարձր Հայք եւ Զորքորդ Հայք կարելի է մեայն կնդրեալ գաւառին տեղը փնտռել: Սակայն միւս կողմանէ Մատենագիրը նաեւ Խոզան (το τοῦ Χοζάνου) անուան վան. վարչ. 226, 3. անձամբ ըլլալուն, ի հարկէ կը ստիպուինք համարելու, թէ հոս երկու իրարու սակաւ ինչ նոյնանշին անուանց շփոթում մը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ: Բայց այս շփոթումը ո՛ր թէ Խոզան եւ Խիզան անուանց մէջ որոնելու ենք, այլ բոլորովին զատ

Տրապեզոս եւ Եկեղեցաց գաւառն իրապէս Խաղտիոյ կը վերաբերէին. իսկ միւս մնացածները գուցէ թէ Տրապեզեայ իշխանութեան տակ երոզ Էպիսկոպոսութիւններէ ըլլան, հմմտ. Գէորգ Արար. հրատ. 2. Գեղեցի 1642 ff. ο Χερσιάνων, ο Χαματόζοορ, ο Χάλ, ο Παίπερ (այժմ Բայբուրդ), ο Κεραμέων, ο Δερίου, ο Βιζάνων. (Ուստի եւ Յուստինիանուպոլիս անունը դարձեալ անգործածական եղած էր:)

ՍԷԼ—Կ—.

Այս նահանգին Սելեւկիոյ ներքին եւ միջին մասէջ կայ Սալուկիա սերը Գեկապոլիս կը կոչուին եւ

տեղ: Ս. Գրոց տեղեակ կայսր մատենագիրը Խաղտիա անուան ծագման վրայ խօսելով, այսպէս կը ստուգարանէ. «Զայս (այս է՝ եթէ սահմանակից Փորքուն Հայոց կցեն) հաւատարիմ անուն եւ անուանքն իսկ նոցա՝ Եկեղեցաց, Սպեր եւ Խոզան (Գուզանոս) զորոց վկայն եւ սուրը Գիրք, ի Դ. Թագաւորութիւնս: Յորժամ Ասորեստանեայք զքնակիչս Սամարիայ ի գերութիւն վարեցին, քնակեցուցին զնոսա զգետովն Գովգանայ: Այլ զԽաղտիա անունն ի Պարսից եւ յառաջին գաւառէ անտի իւրեանց — ի Հաղոհեջ, ընկալան, յորմէ եւ անունն իսկ նոցա. (վան. թեմ. 30, 11—17:): Այս ծիծառելի ստուգարանութեամբ Կոստ. Խաղտիան կը փոխադրէ մինչեւ Մարաց աշխարհը: Դ. Թագաւորութեանց մէջ ժԷ. 6. կը կարդանք «Բնակեցոյց զնոսա... զգետովն Գովգանայ եւ զԵրամբքն Մարաց (լտ. juxta fluvium Gozan, in civitatibus Medeorum). Աղ ո՞վ չի տեսնէր Կոստանդնի աշխարհագրական սխալ դիտողութիւնը, որով երկինք ու երկիր իրարմէ նուաւորութիւն ունեցող՝ Գովգան գետը, որ Կասպից ծովը կը թափուի. համեմատութեան կը բերէ, կամ ծիծառ եւս կը նոյնացընէ մեր Խոզան գաւառին նետ, Եկեղեցաց՝ Ալաթայ (Άλας), իսկ Սպերը՝ Աբովոյ (Άβώο): Անուանց մասին նմտ. Դ. Թագաւորութեանց ժԷ, 6: Հմմտ, նաեւ Brosset, Deux historiens arméniens etc. էջ 222, ծԿ. 1: Ծ. Թ.

եւ ուրիշ տասը ամբողջ:

- են' 1. Գերմանիկուպոզիս, 2. Տիտուպոզիս, 3. Գոմետիուպոզիս, 4. Չենուպոզիս, 5. Կեպպոզիս, 6. Կրաւդիուպոզիս, 7. Իրենուպոզիս, 8. Կեսարիա, 9. Ղազադոս, 10. Գալիսանդոս:

Կարգաւորում:

Իբն խորագրէէ նահանգներուն ստորագրութեանը մէջ ընդհանրապէս միայն մայրաքաղաքները յանուանէ կը յիշատակէր, իսկ ամրոցներուն միայն թիւր նշանակելով կը գոհանար. ընդհանրապէս կապագովկիոյ սահմանադաւառին ստորագրութեանը մէջ՝ քաղաքաց անուններու բազմութիւն մը ետեւէ ետեւ կը շարէ.

- 1. Կորա փրօւրիօն տօ խալօւմեօն Կօրօն փան. Թեմ. 21, 5:
- 2. Հասին (حاص) = Հին սա-Սարալիբա (Սլաւաց գրեակ).
- 3. Անթիգուա.
- 4. ԱԼ-Աջրաբ.
- 5. Գու'Լ Քիլա' կամ Ջոսասթրուն = Հերակլիա-Կիւբիստրա, տ. էջ 84:՝ Ասոնցմէ զատ գետ 14 ամրոց կը յիշատակէ, որոնց մէջէն Մաթամիր երկրին մէջ կը գտնուին՝
- 6. Մալիդա.
- 7. Բալանտա (Բալիտա).
- 8. Մալանդասա.
- 9. Կունիա.
- 10. Մալակուբիա = Մալակուպէա (Թէոփ.).
- 11. Բադալա (Թափալա) = Անդաբալիս.
- 12. Բարբալա.
- 13. Սալամուն:

¹ Հմմտ. նաեւ Ramsay, the historical geography of Asia Minor p. 340 ff. ուր արարացի աղբիւրներէ յիշատակուած կարգ մ'անուանց կը ջանայ համեմատել, սակայն առանց որչէ հետեւութեան. Գու'Լ Քիլա'ի մասին տուած մեկնութիւնը բոլորովին սխալ է:

Անուանց ձեւերուն ընդօրինակութեանը մէջ ստեպ սխալներ սպրդած են. բայց որովհետեւ Արաբացիք իրենց ծանօթ վայրերուն սովորաբար տարբեր անուններ կու տային, այս պատճառաւ շատ դժուարին է զանոնք բուն տեղացի անուանց հետ միաբանելը: Կոստանդին (փան. Թեմ. 21, 3) Կորոն ամրոցէն զատ կը յիշատակէ նաեւ հետեւեալ քաղաքները. Տիանա, Փաւստինուպոլիս, Կիւբիստրա, Նազիանզոս, Երիւսիմա (կարդա՛ Սասիմա), Պաւնասոս, Հոնդեդուլա, Մովկիտոս եւ Կորոն անուանեալ բերդը: Գարձեալ (փան. Վարչ. 225, 23) երկու շրջանակ (Banda) կը յիշատակէ, որոնք երբեմն կապագովկիոյ թեմին կը վերաբերէին, որոնք յետոյ Լեւոն, Իւր հայրը, Քարսիանոնի հետ միացուց. ἀπὸ δὲ τοῦ Καππαδοκῶν εἰς τὸ τοῦ Χαρσιανοῦ θέμα ταῦτα τὰ βάνδα μετετέθησαν, ἦτοι ἡ τοῦρμα Κασῆς ἐξ ὀλοκλήρου καὶ ἡ τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρίας.

Իբն խորագրէէ գրուած պետութեան ստորագրութեան մէջ ծովային երկու բանակաթեմերու - Եդէականի եւ Կիբիւրէնոսնի - մասին ամենեւին յիշատակութիւն չըլլալը զարմանալի երեւոյթ է: Յամենայն դէպս ասիկա մոռցուած բան մը չի կրնար ըլլալ: Ը. դարու եւ Թ. ին սկիզբներն եղած կոյսերը՝ գրեթէ ամէնքն ալ, ասիական բանակին աւագանոյն կը վերաբերէին: Հարստութեանց հիմնադիրը ու յափշտակիչը, ինչպէս՝ Լեւոն Իսաւրացին, Արտաւազդ, Լեւոն Հայ, Միքայէլ Թոթով եւ Թովմաս, ասիական բանակին բարձրագոյն անձնաւորութիւններն էին, որոնք իրենց քաջարի այրուծի գնդերովը՝ Փոքր Ասիոյ խարազան՝ Արաբացիները ետ փանծ էին: Հետեւակազօր հսոմայեցի գնդերը մեծապէս յիասուած ու տկարացած էին Հերակլեայ ատեն յերեսաց Բեդուիկներու, հետեւաբար այլ եւս անզօր էին Արաբացուոց

անդուլ յարձակմանց առջեւն առնելու: Բիւզանդեան նորակազմ հեծելազոր գնդերը (Καβαλλαρικά δέματα) եւ իրենց քաջ պաշտօնակալները, որոնք մեծաւ մասամբ փոքր առիւթի, հայ ու վրացի էին, Աբասեանց դրօշին դէմ պատերազմիլը յանձն կ'առնուէն, զոր եւ յաջողութեամբ ի դուռն կը հասնեն: Իսկ նաւային զօրութիւնը բորբորովին թողլէք եղած էր, որուն հետեւութեամբ ոչ միայն Արեւոտե կղզին՝ Միքայէլ Թոթովել ատեն սպանիացի կորսարաց ձեռքն անցաւ, այլ եւ ոչ Սիկիլիան՝ ընդդէմ Բարսեղ Մակեդոնացւոյն սոյն կարեւոր նահանգին պաշտպանութեանը համար գործադրած զիւցազն միջոցներուն, կրցաւ իւր գոյութիւնը պահել: Անշուշտ ծովային թեմերու այս վիճակն աչքի առջեւ ունենալով՝ զանոնք յաշտակութեան արժանի համարած պիտի չըլլայ:

ԺԱ.

Երկուշաբթի պարբերաբար միջուկ-եղանակը:

Արաբացի եւ յոյն աղբերաց՝ երկակողմանի պատերազմելու արուեստին եղանակին վրայ տուած տեղեկութիւններէն կ'իմանանք թէ, ը, եւ թ. դարուն խաչի եւ կիսայուսանի միջեւ մղուած պատերազմները պարզապէս ձիաւորաց մարտակուիւններ էին: Կողմայի ըսածին նայելով, Արաբացիք՝ պաշտպանողական յօրինուածութեամբ լաւ ամրացած հռոմեական պետութիւնը գրաւել փորձելու յանդգնութիւնը չունէին, սակայն ասպատակ սփռելու համար մեծամեծ պատրաստութիւններ շատ անգամ կը տեսնէին: Կողմայն էլ 199 հետեւեալը կը գրէ. «Հիմայ մեր՝ թշնամեաց երկրին մէջ կատարած ասպատակութիւններէն մին ստորագրեմ, որպէս զի ընթերցողն անոր վրայ մեկին գաղափար ունենայ: Սահմանաբնակ ժողովրդոց փորձառուներէն շատերուն ըսածին համաձայն,

յարձակումը՝ որ բանակի մեծ զօրութիւն կը պահանջէ, դարնանային ժամանակները կ'ըլլուի: Ասպատակութիւնը Այեար (Մայիս) ամսոյն 11ին կը սկսի, երբ ձիերը դարնան դալար ձարակով լաւ ձարակած կ'ըլլան, եւ 30 օր կը տեւէ, այսինքն Այեարի մնացած օրերը եւ Հազիրանի (Յունիս) տասն օրերը: Այս միջոցին հռոմեական երկիրներուն մէջ առատ խոտ կը գտնուի, այնպէս որ ձիերը երկրորդ գարուն կը վայլեն հոն: Ի դարձին, 25 օր՝ որ է ըսել Հազիրանի մնացած օրերը եւ Թամմուզի (Յուլիս) հինգ օրերը, ձիերը խնամելով ու զանոնք պարարելով կ'անցընեն: Յետոյ իրարու հետ կը միանան ամառնային ասպատակութիւններն ընելու, որ 60 օր կը տեւէ, Թամմուզի 11էն սկսելով:

Չմերուան ասպատակութեանց մասին փորձառու անձինք կ'ըսեն թէ, կարեւոր հարկը եթէ զայն պահանջելու ըլլայ, զգուշանալու է թշնամեոյն երկիրը շատ խորամուխ ըլլալէ. բաւական է, եթէ 20 օր տեւէ արշաւանքը, չուն ու դարձն ի միասին, այնպէս որ իւրաքանչիւր զինուոր իրեն հարկաւոր եղած պաշարը իւր ձիուն վրայ բեռնաւորել կարենայ: Գործեալ, այս ասպատակութիւնները Շուբաթ (Փետրուար) ամսոյն վերջերը ու Ագարի (Մարտ) սկիզբները սկսուելու են, ինչու որ այս ատենները թշնամին — հետեւակ ու այրուծի, շատ խեղճ վիճակի մէջ կը գտնուի, մինչդեռ անդէից մեծաքանակ բազմութիւն մը հոն կը տեսնուի: Մեր զօրքերը փութով պէտք են ետ դառնալ, որպէս զի ձիերն արօտ հասնեն:»

Ասոր հետ համեմատութեան բերենք Նիկեփորոս կայսեր՝ Արսրացւոց այս ասպատակութեանց գիմաց, Յունաց բռնած դրից մասին մեզի պատմածը. «Երբ որ հոն բազմամբոխ բանակի մը հանդերձանաց եւ չուին լուրը կ'առնուէր — ասի սովորաբար Ագոստոս ամսոյն կը հանդիպի — մեծախումբ բանակներ զօրաժողով կ'ըլլան: Ասան

զի այս ամոցն մէջ գունդագունդ գումարտակներ
 եգիպտոսէ, Պաղեստինէ, Փիւնիկէէ եւ Խորին
 Ասորիքէ զէպ ի Կիլիկիա եւ Ասորիքայ ու Հալէպի
 շրջափայրերը կը համախմբուին, եւ Սեպտեմբեր
 ամոցն Արարացոց հետ եւս միանալէն ետքը,
 հառմեական պետութեան վրայ կը սկսին արշաւել:
 Արդ թշնամի գումարտակներու ի մի համախմբ-
 բուելու ժամանակը պէտք է ստէպ ստէպ սուր-
 հանդակներ եւ Հայոց Տասնակիք¹ (յն. տաս-
 ναρίους) անուանած մարդիկը, եւ դեռ ուրիշ
 շատ մը վտահալի ու յաջողակ լրտեսներ զրկել:
 Աւճառակահներու եւս մուտք թողու է: Գարձեալ
 բարեկամ կեղծաւորուելու է մեզի սահմանակից
 լեռանց վրայի դղեակներուն (χάστρα) հրամանա-
 տար — էմիններու: Անոնցնամակ եւ պարգեւներով
 ծառաներ զրկելու է: Այսպիսի բազմածե ու
 բազմակերպ ճարտարութեամբ շատ անգամ կարելի
 է թշնամեոյն ծրագիրն ու դիտաւորութիւնը, ի մի
 գումարուած ձիաւոր ու ոտանաւոր զօրաց համարը,
 զօրավարաց անունը եւ երկրին որ կողմն արշաւանք
 ընելու ունեցած միտքն ստղգ իմանալ: Արդ յար-
 ձակողական բանակին ընելու շարժման վրայ
 ապահով տեղեկութիւն ընդունելէն ետքը, բոլոր

¹ տասινάκια հմմտ. 189, 2 από των αποστειλο-
 μένων κατασκόπων χρη̄ τὰς κινήσεις των φασατών
 αναμανθάνειν, καὶ τροπέζιτας ἐπιλέγεσθαι γενναίους καὶ
 ἀνδρείους οὓς οἱ Ἀρμένιοι τασιναρίους καλοῦσι καὶ
 ἐν τοῖς ματρικίοις ἀπογράφεσθαι, καὶ ἀρχηγούς αὐτοῖς
 ἐφοσιτᾶν, οἷς, πρὸς τῇ ἀνδροίᾳ, καὶ πολλῇ ἐμπειρίᾳ τῶν
 ὁδῶν καὶ τῶν τῆς Συρίας χωρῶν πρόσεσι κτλ.
 Այս հայերէն բառագրոց մէջ չգտնուող անձանօթ բառը
 քանակը կամ քանակիք ըլլալու է. եթէ վերջինը ճիշդ է,
 կարելի է թերեւս նաեւ քանակիք ընթացուել, որ իմաստին
 շատ լաւ կը յարմարի: Ի չգոյէ ուրիշ լաւագոյն մեկնու-
 թեան, զայս իբր լիկ ենթադրութիւն հոս յառաջ կը
 քերեմ:

զնդերը համաժողով գումարելով, սահմանագլխոյ
 կիրճերը բռնելու է: Յետոյ ձիաւորաց ընտիր
 զնդով փորձառու վաշտապետ մը, եւ կամ ուրիշ
 բարձրաստիճան ու ճարտար զինուորական մը,
 յառաջ քան թշնամեոյն մեր վրայ յարձակում
 ընելը, անոր դիմացը զրկելու է: Իսկ ասի թշնամ-
 ւոյն հետոցը հետեւելով, զանոնք լաւ մը դիտէ
 եւ թշնամեոյն ամէն մէկ շարժմանը վրայ ընդհ-
 հրամանատարին միշտ տեղեկութիւն տայ: Շատ
 հետաքրքրական է նմանապէս Բարսեղ Ա. կայսեր
 (867—880) կառավարութեան ասոն եղած
 պատերազմական կարգադրութեանց ստորագրու-
 թիւնը, զոր գրած է Կոստ. Ծիր. (de cerim. aulae
 Byz. I pp. 444 եւ 445):

Ὑπόθεσις τῶν βασιλικῶν ταξειδίων
 καὶ ὑπόμνησις τῶν ἀπλήχτων.

Εἰς τὰ ἀπλήχτα.

Πρῶτον ἀπλήχτων· εἰς τὰ Μαλάγινα.

Δεύτερον· [εἰς] τὸ Δορύλειον.

Τρίτον· εἰς τὸ Καβόρχιν.

Τέταρτον· εἰς Κολώνιαν.

Πέμπτον· εἰς Καισάρειαν.

[Ἑκτον· εἰς Ἀρμενιάκους εἰς τὸν Δαζιρῶνα.]

ὃ τι ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ στρατηγὸς
 τῶν Ὀφικίων ὀφείλει ὑπαντᾶν τῷ βασιλεῖ εἰς
 τὰ Μαλάγινα;

ὁ δὲ στρατηγὸς τῶν Θρακησίων εἰς τὸ
 Δορύλειον·

ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν καὶ ὁ στρατη-
 γὸς Σελευκείας ὀφείλουσιν ὑπαντᾶν τῷ βασιλεῖ
 εἰς τὸ Καβόρχιν·

Ὅτε εἰ μὲν ἔσται τὸ ταξειδίον εἰς Ταρ-
 σόν, τὰ λοιπὰ θέματα ὀφείλουσιν ἀποσω-
 ρεύεσθαι εἰς Καβόρχιν, οἱ δὲ πρὸς τὰ μέρη
 τῆς Ἀνατολῆς ὀφείλουσιν ὑπαντᾶν τῷ βασιλεῖ
 ὁ μὲν Καππάδοξ καὶ ὁ Χαρσιανίτης καὶ ὁ

Βουκελλάρις εἰς Κολώνιαν, ὁ δὲ Ἀρμενιάκος καὶ ὁ Παφλαγῶν καὶ ὁ Σεβαστείας εἰς Καισάρειαν.

[Ὅτε εἰς Τεφριχῆν, τὰ Ἀρμενιάκα θέματα ὀφείλουσιν ἀποσωρεύεσθαι εἰς τὸν Βαθὺν Ῥύακα].

Ա. յոհնքն՝

Համարող որոշման հայերևան պողոտաներն է-
ցանկ զինորական հայաններն:

- 1. հայան՝ Մալազիան,
- 2. հայան՝ Գորիզդեն,
- 3. հայան՝ Կարորիսն,
- 4. հայան՝ Կողոնիա,
- 5. հայան՝ Կեսարիա:

[Բ. 6. հայան՝ Գասիմն, Հայկական բանակա-
թեմին մէջ]:

Գիտնալու է որ, արքունեաց անձնապահա-
պետն ու ասիական անձնապահաց հրամանատարը՝
կայսրը Մալազիան պիտի զիմաւորեն. իսկ Թրա-
կեսեանին հրամանատարը՝ Գորիզդեն: Արեւե-
լեան բանակաթեմին եւ Սելեւկիային հրամանատար-
ները՝ կայսրը կապորկիսն պիտի զիմաւորեն:

Արդ եթէ չուն դէպ ի Տարսն ըլլայ,
մնացած զուսարտակները կապորկիսն պիտի
համախմբուին. ընդ հակառակն, արեւելեան՝
կապորկիս, քարսիանն եւ Բուկեղարիսն
բանակաթեմերու զորավարները — Կողոնիա, իսկ
Հայկական, Պափղագոնիա ու Սեբաստիա թեմերու
հրամանատարը՝ Կեսարիա կայսրը պիտի զի-
մաւորեն:

[Եթէ արշաւանքը դէպ ի Տեփրիկ ըլլայ,
հայազունդ զուսարտակը Բաթիւս Հուլակս պետք
է որ խմբուի]:

Աւտի եւ Կոստանդնի տուած այս տեղեկու-
թենէն կը տեսնուի, որ կայսրն ընդդէմ Անհաւա-

տից խաշակութիւն ըրած ատեն՝ հինգ կայանէ
կ'անցներ:

Մալազիան առաջին կայանը՝ Ոպտիմատոն
երկրին մէջ է: Հոս մայրաքաղաքի ու ասիական
ձիւար թիկնապահաց պետերը՝ կայսրը կը դի-
մաւորեն: Ըստ Ռամսէյի, Ռիսիկեցոց հրամանա-
տարը Գորիզդեն կայսրը հետ կը միանար: Այս
ենթադրութիւնն այն գլխէ առեալ միայն կրնայ
հաւանական ըլլալ, որ Գորիզդեն Ռիսիկիսնի կը
վերաբերէր: Սակայն Նիկիա, որ Ռիսիկեցոց
հրամանատարին նիստն էր, շատ աւելի մօտ է
Մալազիայի, քան Գորիզդենի: Բաց աստի կը
պատշաճէր, որ բոլոր անձնապահք միեւնոյն ժա-
մանակ կայսրը զիմաւորէին:

Երկրորդ կայանն էր Գորիզդեն: Կայսերական
բանակը շորքօրեայ՝ Կ. Պոյսէ սկսելով, ձիավարու-
թենէ ետքը հոս կը հասնի. (Իբն Խորդադէ էջ
82:) Ըստ Ռամսէյի ենթադրութեան, Թրակե-
սեան զուսարտակին զօրավարը հոս կայսերական
բանակին կը կցէր: Չուն յառաջ կը քալէ անցնելով
Ախիւզնէ, փոխգական անտառազօրի բարձրա-
գաւառէ, կը հասնի Կապորկիսն:

Կապորկիսն կայսերական բանակին հետ կը
միանայ Արեւելեան զուսարտակը, որուն ճամբարը
Ամիրսնի — «ԽԳ. աշտարակաց քաղքին» մօտերը
կը գտնուէր. հոս կը միանայ նաեւ Սելեւկեան
զուսարտակը:

Եթէ արշաւանքն ընդդէմ կիլիկեցի Արա-
բացոց ըլլայ, կայսերական բանակն աւելի յառաջ
կը քալէ դէպ Կողոնիա. հոն անոր կը կցին՝ կապա-
դոկիւս, քարսիանն ու Բուկեղարիսն արեւե-
լեան զուսարտակները:

Ընդհակառակն պափղագոնացի, հայ ու
սեբաստացի (վերջինս Բարսեղ Ա. ոյ ժամանակ
Հայկականէն անջատեցաւ) զուսարտակները պետք
էին Կեսարիա խմբուիլ: Պափղագոնիոյ համար այս

արտառոց հրամանը՝ սոյն գաւառին աշխարհա-
գրական գիրքէն կրնայ մեկնուիլ: Վեռներով արտա-
քուստ ու ներքուստ շրջապատուած գաւառիս
միայն արեւելեան կողմը բաց էր: Ուստի պափղա-
գոնեան գումարտակը դէպ Վմասիա՝ Հայոց թեմին
զօրաժողովատեղը, կը քալէ, եւ ասկէ հին հռո-
մէական զինուորական ճամբան բռնելով՝ Վմասնա
Պոնտոսի վրայով յառաջ կը շարժի դէպ Սեբաս-
տիա, ուր երրորդ գումարտակը (Սեբաստիա) Պափ-
ղազոնացւոց ու Հայոց հետ կը միանայ, որպէս զի
միաբան միասին կեսարիա չուեն: Ասկէ անդին
կայսերական Պատմիչը կը լուէ: Հաւանականագոյն
կայսերական բանակը Արքեպիս-Վոզոնիա դէպ
հարաւ-արեւելք, իսկ արեւելեան բռնդերը
Նազիանզու եւ Անդաբաղեայ ճամբով հարաւ-ար-
եւմուտք դէպ ի Տիանա կը յառաջանան: Հոս վեր-
ջապէս բոլոր գումարտակները կը միանան, եւ կը
սկսին նոյնհետայն — եթէ Արաբացիք զիրենք
կանխելով հռոմէական երկրին վրայ յարձակած
չեն — զինուորական գործողութիւնները կատարել:
Կայսերական բանակը Փառուստինուպոլիս, Ղուղուս

1 Արեւելեան ու Կապադովիա թեմերն անընդ-
միջական դրացի ըլլալով Հապարացւոց, ասոնց դէմ
մղուած պատերազմներուն մէջ ամենափորձ գումարտակներն
էին, այս պատճառաւ իսկ շատ հարկուոր, հմտ. Niceph.
Aug. de velitatione bellica praef. 185, 5 ff. Hase:
Βάρδας ὁ μακαρίτης Καῖσαρ ἐν τοῖς γειτονοῦσι τῇ Ταρσοῦ
θέμασι, τῇ τε Καππαδοκίᾳ καὶ τῷ Ἀνατολικῷ στρατηγῶν,
μυριακίαι τὰς τῶν Ταρσοῶν καὶ τῶν λοιπῶν Κιλικίων
δυνάμεις ἐτραυμάτισε, καὶ μέγιστα κατ' αὐτῶν ἀνεστῆσαντο
τροπῆα. Արդ՝ սահմանի վրայ ձիւորաց զիր աստ անդ
ըրած աւագակարարոյ կռիւներուն առջեւն առաւ. այս քաջ
զօրավարը, որ Նիկիփորոս կայսեր հանձարեղ գործը նոր
խմբագրած ու ներածութեամբ ձոխացուցած էր, ինքզինքը
համատուրթեամբ երախտագէտ աշակերտ կը խոստովանի
այնպիսի հմուտ ուսուցչի:

ու Պողանդոն անցնելէն ետքը՝ կը հասնի Կիլիկիոյ
Գրանց (Pylae Ciliciae), ուսկէ անդին կը տարա-
ճուի թշնամեաց երկիրը:

Գեպ արեւելք եղած արշաւանաց մասին
մեր ունեցած բոլոր ծանօթութիւնը սաշափս է
միայն, թէ կայսերական ճամբարը Գասիմնի ճա-
րակաշատ արօտավայրերուն վրայ կը գտնուի, ընդ-
մէջ Նեոկեսարիոյ ու Սեբաստիոյ: Թէ ի՞նչ
ճամբով կայս. բանակը հոն կը հասնի. դժուարին
է Կաբոկիոնի վրայէն ենթադրել: Հաւանական է
որ կայսրն Անկիրիոյ ու Տարսիոյ վրայէն առաջ-
նորդող ուղղակի ու անքոյթ ճամբան բռնէ: «Հայ
գումարտակները. (այսինքն՝ Հայկական, Խաղդիա,
Կոլոնիա, Սեբաստիա, թերեւս նաեւ Քարսիանոն
թեմերը) Բաթիւս Հաիւակիս քով կայսեր սպա-
սելու էին, ուսկէ չուն յառաջ շարժելով կը
հասնէր Տեփրիկէ:

Ժ.Ֆ.

Բաւալէն կաղապարէր — ինչը, ըստ ի՞նչ խորհարքէի:

Իբն խորհարքէի իւր տուած անգին տեղեկու-
թեանցը վրայ մասնաւոր հատած մ'եւս աւելցուցած
է, որուն նիւթն է՝ բիւզանդեան բանակի կազմա-
կերպութիւնն ու զինուորական նուիրապետու-
թիւնը, զոր de Goejeի ըրած թարգմանութեանէն
առնելով բառ առ բառ յառաջ կը բերեմ
(էջ 84):

Ամբողջ բանակին թիւն է 120.000 մարդ:
Պատրիկ (Batrik) մը 10.000 հոգւոյ կը հրամայէ:
Վերջինս իւր իշխանութեանը տակ երկու ռազմա-
պետ (Turmarān) ունի, որոնք 5000 հոգւոյ կը
հրամայեն: Ռազմապետ մ'իւր իշխանութեանը
տակ հինգ դրունգար (Trungārin) ունի, որոնք
1000 հոգւոյ կը հրամայեն: Գրունգարի մ'իշխանու-
թեանը տակ հինգ կոմս (Kamāsisa) կայ, իւրաքան-

դուներ, սակայն միւս կարգերը դժուարութիւն կը յարուցանեն: Հոս կուտան մը կ'ընձեռէ մեզի «քրիստոսաւեր Լեւոն կայսեր ժամանակ նահանգային կուսակալներու (հրամանատարք) եւ սահմանաբերդերու հրամանատարաց (սահմանակիմն) ըստ օրինաց սահմանուած թոշակին աստիճանը».
 Εἰσὶν αἱ κατὰ τύπον ρόγαι τῶν στρατηγῶν καὶ κλεισουργῶν, καθὼς ἐρογεύοντο ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότη. Const. de cerim. II 50 էջ 696 ff.

Ըստ այսմ՝ նահանգային կուսակալք հետեւեալ հինգ դասակարգի կը բաժնուին.

Ա. դաս՝ 40 փունդ ոսկի = 45.684 Ֆր.:

Այս կարգին կը վերաբերին՝ 1. Արեւելեան, 2. Հայկական, 3. Թրակեան բանակաթեմերը, Բ. դաս՝ 30 փունդ ոսկի = 34.263 Ֆր.:

Այս կարգէն են՝ 1. Ուխտիկոն, 2. Բուկեղարիոն, 3. Մակեդոնիա:

Գ. դաս՝ 20 փունդ ոսկի = 22.842 Ֆր.:

Ասոր կը վերաբերին՝ 1. Կապադովկիա, 2. Քարսիանոն, 3. Պափղադոնիա, 4. Թրակիա, 5. Կորնիա:

Ասոր կը վերաբերի դարձեալ 6. Խաղդիայի զօրավարը, որ միայն 10 փունդ (= 11.421 Ֆր.) թոշակ կ'ընդունէր, բայց նոյնչափ ալ իւր երկրին մարտերէն (χουμέρχιον) կը ստանար: Այս կարգին կը վերաբերի նմանապէս Միջագետաց զօրավարը, որուն միմիակ եկամուտը կամ թոշակն էր՝ իւր սահմանադաւանին մարտերէն հաւաքուած գումարը:

Դ. դաս՝ 10 փունդ ոսկի = 11.421 Ֆր.:

Այս եկամուտն ունէին երեք փոխ-ծովակալք.

1. Կիրիւրէնոաց, 2. Սամոսի, 3. Եգէական ծովու:

Ե. դաս՝ 5 փունդ ոսկի = 5710,50 Ֆր.:

Այս շնչին գումարը կ'ընդունէին անկախութեան բարձրացուած սահմանակիմնութիւնք.

1. Սեբաստիա, 2. Լեւկանդոս, 3. Սելեւկիա, 4. Լէոնտոկոմիա:

Այս օրոշ կարգն ունէին ասիական ամբողջ եւ եւրոպական երկու — Մակեդոնիա եւ Թրակիա — թեմերը: Ընդհակառակն պետութեան արեւմտեան մասին մէջ նահանգներն ինքնին իրենց կուսակալին եկամուտը կը հայթայթէին: —

Ցարք ըսուածներուն վրայ ամփոփ դադափար մը տալու համար, ուսումնասիրութեանս ետեւը կը յաւելունք բանակաթեմերու համեմատական ցուցակն ու ասիացի գումարտակներու տախտակը:

Քաղաքական վարչութեան նախագիւծերը, Յուստինիանոս Բ. թամնակ (685—695)	Նոր կազմակերպած բանակին զուսմարտիները. Յուստինիանոս Բ. թամնակ	Լեւոն Գ. ի (717—741) Լեւոն Ե. ի (813—820) Եւ Միքայիլ (820—829) ժամանակ թեմերու բանակները
	Ա. Ասիական ցամաքային զօրութիւնը:	Նաճանգը յայտնոյ Բոսսորի
Բիւթանիա, Հելլւպոնսոս Փաբլիա Բ.	Ա. Ոփսիկիոն բանակած:	1. ալ Օբսիկ
Բիւթանիա, Փաբլիա Բ.		2. ալ Օֆսի-Մասի
Պափղաղոնիա		3. Ափրազոնիա
Հանսրիա, Գաղատիա Ա. Փաբլիա Բ.		4. ալ Բոկար
Պիսիգիա, Լիւկանիա Փաբլիա Բ.	Բ. Արեւելեան բանակած:	5. ան-Նաթուրուս
Ասիա, Լիւգիա, Կարիա, Փաբլիա Ա.		6. Տարիասիա
Կապադովիա Բ.:		7. Կարադիկ
Իսաւրիա		8. Սալուկիա
Հէլլսպոնսոս	Գ. Հայկական բանակած:	9. ալ Արմինիակ

Յետագայ փոփոխութիւնք	Լեւոն Չ. Իմաստաբերի (886—911) նոր բաժանմունքը	Կոստ. Է. Ծիրանածնի (912—959) փոփոխութիւնք
	Θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἤγουν τῆς Ἀσίας	
	δ θέμα τὸ καλούμενον Ὀψίχιον	
	ε θέμα τὸ καλούμενον Ὀπιμίaton	
	ζ θέμα τὸ καλούμενον Παφλαγόνων	
	ς θέμα τὸ καλούμενον Βουκελλαρίων	
	α θέμα τὸ καλούμενον Ἀνατολικόν	
	θέμα γ τὸ τῶν Θρακησίων	
	ις θέμα τὸ καλούμενον Σάμος νῆσος θέμα μικρὰ Καππαδοκία (Const. de Them. 19, 17; 20, 1).	
	ιγ θέμα Σελευκείας	Սելեւկիա. Բատ. Կոստ. Ծիր. վան թեմ. 36, 2 պարզապէս սահմանադաւառ մըն էր. Իսովանոս (920—944) զայն զորափարութեան բարձրացուց:
	θέμα β τὸ καλούμενον Ἀρμενιακόν	

Քաղաքական վարութեան նախնականքը, Յուսիմիանոս Բ. ի ժամանակ (685—695)	Կոր կաղնակերպուած բանակին զուգարտակները, Յուսիմիանոս Բ. ի ժամանակ	Լեւոն Գ. ի (717—741) Լեւոն Ե. ի (813—820) և Մկրտիչի (820—829) ժամանակ թեմերու բանակները:
	Ա. Արիական ցամաքային զորութիւնը	Նախնաք յայտնոյ Բոսպորի
Յուսիմիանա Գ.		
Կապադոկիկա Ա. Հայք Ա.		Աւերակ
Կելիկիա Ա. Կելիկիա Բ.		Արարացոց իշխանութեանը սակ:
	ժողովային զորութիւնը	նոյն ստիւն
	Չ. Կարաբիտեանք նաեւ:	ὁ δρογγάριος τῶν Κιβυραιωτῶν
	ὁ θεματικὸς στόλος. Բէտֆ. շար. 55, 19.	ὁ δρογγάριος τῆς Δωδεκανήσου.
	Բ. Եւրոպական ցամաքային զորութիւնը	Նախնաք յայտնոյ ժողովու:
		12. Թափրա (de Goeje; Tafra)

Յետագայ փոփոխութիւնք:	Լեւոն Չ. Իմաստօրի (886—911) նոր բաժանութեանքը:	Կոստ. Բ. Ծիրանածնի (912—959) բրած փոփոխութիւնքը:
	Θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἤγουν τῆς Ἀσίας	
		Ռոմանոս (Վրան կ'աւերիքնէ Ռոմանուպոլիս եւ Հաննիթ)
		ἰβ θέμα τὸ καλούμενον Ἀνκαδοῦ Կոստանդինի ժամանակ կաղնակերպուեցաւ. յառաջագոյն սահմանակոմսութիւն էր (Վն. Վարչ. 228. 17)
	Θέματα τῆς Ἀνατολῆς ἤγουν τῆς Ἀσίας	
	ἰδ θέμα τὸ καλούμενον Κιβυραιωτῶν	
	ἰε θέμα τὸ καλούμενον Αἰγαῖον πέλαγος ἢ կը կոչուի նաեւ τὸ θέμα τῶν πλωιζομένων. Const. de Them. 41. 11.	
	Θέματα τῆς δῦσεως ἤγουν τῆς Εὐδοπῆς.	

Քաղաքական վարութեան նախնիները, Յուստինիանոս Բ. ի ժամանակ (685—695)	Նոր կազմակերպուած բանակին զուստրոսակները. Յուստինիանոս Բ. ի ժամանակ	Լեւոն Գ. ի (717—741) Լեւոն Ե. ի (813—820) եւ Միքայիլի (820—829) ժամանակ թեմերու բաժանուածքը
	Բ. Եւրոպական ցամաքային զորութիւնը	Նաճանգը յայնկոյս ծովուն.
Թրակիա, Եւրոպա, Հեմիմոնտոս	Գ. Թրակեան դումարտակ	13. Տարակիա
Մակեդոնիա Ա. եւ Բ. (Սոստանդին յիշատակած [β—ς] թեմերը մեծաւ մասամբ Աւարներու ու Սլաւներու ձեռքն էին)		14. Մակադոնիա
Հելաս, Արեւե		
Դիւօպրին		

Յետապայ փոփոխութիւնք	Լեւոն Չ. Իսկուստաիբի (886—911) նոր բաժանուածքը	Կոստ. Ե. Ծիրանածնի (912—959) փոփոխութիւնք
	Θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης.	
	ᾱ θέματα τὸ ὄνομαζόμενον Θρακῶν	
	β̄ θέματα Μακεδονίας	
	γ̄ θέματα Στουμόνος	
	δ̄ θέματα Θεσσαλονίκης	
Հելաս. Այս թեմին կազմակերպութիւնը ժամանակակից է Պեղոպոնեսեան թեմին հետ:	ε̄ θέματα Ἑλλάς	
Պեղոպոնես. Այս թեմը Միքայել Գ. ի (842—867) ժամանակ կազմակերպուցաւ. ասոր ասեւն առաջին անգամ Պեղոպոնեսի զորավար կը յիշատակուի:	ς̄ θέματα Πελοπόννησος	
Նիկոպոլիս և Երկու Դիւօպրին թեմերն ալ Բարսեղէ (867—82) կազմակերպուեցան:	η̄ θέματα Νικόπολις	
Հոռմյեցիք յառաջագոյն ծովեզերքն ամփոփուած էին. Լեւոնի սաճմանագրութեան (ձիապատիւ) կը տես-	θ̄ θέματα Αντροάτιος	

<p>Քաղաքական վարութեան նախնականքը. Յուստինիանոս Բ. ի ժամանակ (685—695)</p>	<p>Նոր կազմակերպած բանակին դուստրուակները. Յուստինիանոս Բ. ի ժամանակ</p>	<p>Լեւոն Գ. ի (717—741) Լեւոն Ե. ի (813—820) Եւ Մերայիկ (820—829) ժամանակ թեմերու բանակները</p>
	<p>Բ. Եւրոպական ցամաքային զորութիւնը</p>	<p>Նասիւնզը յախկոյ ծովուն</p>
<p>Վենետիկ, Իտալիա, Եփրատ, Ընտարիա, Պիկինոն, Ուրբիկարիան, Կամպանիա, Եպուրիա</p> <p>Սիկիլիա</p> <p>Կարբրիա</p>	<p>Բ. Իտալական դամարակ</p> <p>ա. Վեցերորդայեան Իտալիոյ</p> <p>բ. Պատրիկն Սիկիլիոյ</p> <p>գ. քրութիւն Կարբրիոյ</p> <p>Իտիւն ըստ ի Կալաբոլիաս սրատիցիս Տիւեւիաս. de admir. 225, 1.</p>	<p>Հասնայեցւոց միւս երկիրներն են, նախ՝ յԱրեւմուտս՝ Հասն Եւ Սիկիլիա, որ կղզի մըն է. իրն խորդ. էջ 76:</p> <p>Հասնայեցւոց զլուսար կղզիները</p> <p>Սիկիլիա</p> <p>Սիկիլիոյ Պատրիկն իւլիանութեանը աակ 22 քաղաք կայ. Կոստ. ման. թեմ. Բ. 60. 4:</p> <p>— Գեորգ Կարբ. 577է մինչեւ 599:</p>

<p>Յետագայ փոփոխութիւնք</p>	<p>Լեւոն Չ. Իմաստասիրի (886—911) նոր բաժանումները</p>	<p>Կոստ. Ե. Ծիրանածնի (912—959) փոփոխութիւնքը</p>
	<p>Θέματα τῆς δύσεως ἤγουν τῆς Εὐρώπης</p>	
<p>Նուրի թէ իրմէ սերունդ մը յառաջ կայսերական իշխանութիւնը ներբուստ ի ներքս զօրացած ու սարածուած էր:</p>	<p>“Εως ὧδε ὁ μερισμός τῆς βασιλείας ἐγένετο τοῦ κρατοῦντος βασιλέως τὸ Βυζάντιον. τὰ δὲ ἀντίπερα, ἄπειρ Ἴόνιος κόλπος, τῶ βασιλεύοντι τῆς Ρώμης ὑπήκοα Const. de Them. 57, 4-6.</p> <p>— θέμα Σικελία</p> <p>— θέμα λογουβαργίας որուն τοῦρμαὶ ἐρ Κεφαλληγία ἤγουν τὰ νησία. de adm. 224, 20.</p>	
<p>ԱԵՆԱԿԵԹԵՄԸ</p>		<p>6</p>

ԱՂԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեւոնայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիչոֆ, Լեւոնայոց հին իրաւունքը: 2. Գուրգուր. Իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեմիշեան Հ. Գալեմքեարեան, Ազգաբանութիւն ազնուական գարմին Տիւզանց. (պատկերագրող:): 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբքոն, Ազգաբանագրոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագրոսայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տանի Արեւելեան Հայքի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբքոն Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստոնեայ Վարոց Աղերսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ալպեր Տրվիշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւնքի Ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Ը. Մառ Նիկ., Ամանային ուղեւորութիւնից դէպի Հայք: Թրգմ. Մոսկովիտ Անտիան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գալեմքեարեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1

- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմութիւն հայ արագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:): 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Էննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գովրիկեան Հ. Գրիգորիս Վ., Հայք յՈղիսաբեթուպոլիս Դրամսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զընկատիւ.) 1893: 8° Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Չենոք Գլակ, համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տեր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղական տունք: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլեգիճեան: (6 տախտակ՝ 55 պատկ.:): 1894: 8° Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գալեմքեարեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացոյ. Հտր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւլզման, Սեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փորթլէման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ. Հ. Հիւլզման, Հայկական Յատուկ անունք: 1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակոբքոն Վ., Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտր. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նեմետիոս: Բ. Պոլիդ Դիաղոխոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ. Գիլք շեքոնուոց կամ Եպիփան: Ե. Պոլիդ: Զ. Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: 8° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակոբքոն Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփոփուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրքեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը: 1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գովրիկեան Հ. Գրիգորիս Վ., Դրամսիլուանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա

- Հայաքաղաքի ի զիւ եւ ի պատկերս: 1896: 8
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Յակոբյան Վ., «Վարդապետութիւն առաքելոց, անվանական կանոնաց մատենաք. Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թարղէի: 1896: 8՝ Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմարեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլեգիկ-ճնան: 1896: 8՝ Երես՝ Լ+62: Ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէլեփշեան: 1897. 8՝ էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոսկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղրածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8՝ էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոսկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8՝ էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեք Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալմիքեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8՝ էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեանեփշեան Հ. Գարրիէր Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը 1898: 8՝ էջ Ը+123: Ֆր. 1.25
- ԻԸ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8՝, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-

- թեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով:) 1898: 8՝ ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադրաշեան Յ., Փաւստոս Բիզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8՝ 175 էջ: Ֆր. 2.50
- Լ. Մանրեան Լ., Հայերէն քարանախօսութիւն: Թրգմ. ի ուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէլեփշեան: 1899, 8՝ Երես՝ Լ+26: Ֆր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկերագարը:) 1899: 8՝ Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- ԼԲ. Բօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս: Հատոր Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին զխաւոք քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերագարը:) 1899: 8՝ Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50
- ԼԳ. Գովրիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵդիսարեթուպոլիս Գրամսիրութեան Բ. Հատոր 1780—1825. (1 զնկատիպ:) 1899: 8՝. Երես՝ Լ+558: Ֆր. 5.—
- ԼԴ. Գազանճեան Յ., Եւրոկիոյ Հայոց գաւառաքարաք: 1899: 8՝ Երես՝ Լ+124: Ֆր. 1.—
- ԼԵ. Կարրիէր Ա., Հեթմանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան: (1 աշխարհզրկն տախտակով:) 1899: 8՝ Երես՝ 48: Ֆր. —.70
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյ առակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղրածքներ: 1900: 8՝ Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- ԼԸ. Տաշեան Հ. Յ. Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Ը—Ս. Խիկար եւ իւր հիմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր Յորդորականք առ Յուսիմիանոս, Թղթակցութիւն Արգարու եւ Բրիտոսի ըստ նորագիւտ արձանագրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեցօրեայք: 1901: 8՝ Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- ԼԸ. Գր. Տեք-Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8՝ Երես՝ Ը+110: Ֆր. 1.50

- ԼԹ. Վեբեր Դր. Սիմոն, Արարատը Ս. Գրոց մէջ:
Թրգմ. Հ. Բսոնաբաս Վ. Պիլեզիկձեան: 1901: 8°
Երես՝ Ե+77: Փր. 1.—
- Խ. Սանտալձեան Յովսէֆ Վ., Ատրեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնը կամ
նոցին քաղրածք որոնք Նահրի-Ուրարտու աշխար-
հին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: 8°
Երես՝ 262: Փր. 4-50
- ԽԱ. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիւցազնական վէպը: 1903: 8° Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—
- ԽԲ. Մեանեվիչեան Հ. Գարրիեշ Վ., Արդի լեզուա-
գիտութիւնը: Հատոր Ա.: 1903: 8° Երես՝ Ը+204:
Փր. 3.—
- ԽԳ. Մարկսրոտ Դր. Յ., Հայ Բղեաշխը: Թրգմ. Հ.
Թ. Կէտիկեան: 1903: 8° Երես 44:
Փր. - .75
- ԽԴ. Գեղեք Հ., Սկզբնաորութիւնը Բիւզանդեան բա-
նակաթեմերու դրութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարսն-
Ֆիլեան: 1903: 8° էջ է+83: Փր. 2.—

ՀԱՄԱՏԵՍԻԼ ՏԱՍՏԱԿ ԱՄԵԿԱՆ ԱՅՐՈՒՉԻ ԵՒ ԺՈՂԱՅԻՆ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿՆԵՐՈՒ

«Ազգային գրադարան»

NL0240354

